Copies can be had of :—

A. R. KRISHNAMACHARIAR

PROPRIETOR,

THE MADRAS SANSKRIT BOOK DEPOT

KRISHNAPURAM, KODAMBAKAM, MADRAS.

उपोद्घातः ।

यदा बहोः कालात्पूर्वमेव श्रीभगवद्रामानुजवदनारविन्दनिर्गलितस्य श्रीमन्नाथमुनिश्रीमद्यामुनमुनिप्रभृतिपरमाचार्यनिर्धारितसिद्धान्तप्रकाशनधुरन्धरस्य भेदाभेदघटकसगुणनिर्गुणादिनानाविधश्रुतिवाक्यानां सर्वेषामपि स्वारसिकाक्लिष्टतत्तत्सन्दर्भानुगुणार्थवर्णनेन प्रदर्शितसर्वशास्त्रानुकूल्यस्य स्मृतीतिहासपुराणागमादीनां सर्वेषामपि मुनिजनवचसामैककण्ठ्यसंपादनप्रक्रियापरितोषितसकलतीर्थकराभिनन्दनीयविषयोपन्यासवैलक्षण्यस्य श्रीभाष्यस्य श्रुतप्रकाशिकासहितं सुस्पष्टाक्षरं समीचीनं मुद्रितपुस्तकं यत्र कुत्रापि लभ्येतेति विचारितम्, तदा अस्पष्टेषु ग्रन्थाक्षरेषु अतिसूक्ष्मेषु निश्वासवातच्छेद्येषु मलीमसेषु काकलेषु मुद्रितमेव पुस्तकं शरणमासीत् । तत्र तत्र देशान्तरेषु मुद्रितानि पुस्तकानि प्रायेण न सुबद्धानि न सुलभानि चैलद्देशीयानाम् । कतिपयकालात्पूर्वं बहुभिरौत्तराहैः पण्डितैरेवमवबोधिता अभूम यथा—श्रुतप्रकाशिकासहितस्य श्रीभाष्यस्य परिष्कृततरीत्या मुद्रणं कृत चेत् महदुपकृतं भविष्यति; बहवश्छात्रा एतादृशग्रन्थानामलाभेन महान्तं क्लेशमनुभवन्ति" इति । उपश्रुत्यानया प्रोत्साहितैरस्माभिः यदा श्रुतप्रकाशिकायाः पाठपरिशोधनाय मातृकान्वेषणे व्यापृतं तदानीं श्रुतप्रदीपिकानयप्रकाशिकामूलभावप्रकाशिकाप्रभृतयो बह्व्यो व्याख्याश्चक्षुषोः पुरतः प्रादुरभूवन् । यावल्लब्धं प्रौढतमैर्व्याख्यानान्तरैः सह संयोज्य मुद्रणे श्रीभाष्यस्य विशेषतः परिष्कारो महानुपकारश्च वाचकानां भविष्यतीति, बहुभिः सुधीभिः प्रेरितास्तत्त्वटीकाया विरहे श्रीभाष्यं नातीव परिष्क्रियेतेति च मन्वानास्तामपि समयोजयाम ।

महाजनैरर्थतो ज्ञानतश्च विशिष्टैः संभूय निर्वर्तयितव्येऽस्मिन् महति कार्ये सर्वप्रकारेणाप्यनधिकारिणो वयं केवलं महदनुग्रहमेव प्रधानं बलमवलम्ब्य शिशव इव निर्भीकाः प्रावर्तिष्महि । बहवः पण्डिताः साधव आचार्याश्चानेन श्रीभाष्यमुद्रणरूपेण महाकैङ्कर्येणाराधिता भवन्तीतीदं न निह्नोतुमर्हम् । तथापि किं चिद्दूरमारूढवतामप्यस्माकं हृदयात् 'कथं वेदं कृच्छ्रसाध्यं कार्यं निर्व्यूढं भविष्यति ; किं वा वयमविज्ञातसाध्वसाः कार्येऽस्मिन् पदं न्यधाम' इति चिन्ता सांप्रतमपि नापैति ।

तत्र यद्यपि श्रुतप्रदीपिका श्रुतप्रकाशिकातोऽनतिरिक्तार्थप्रतिपादनपरा, तथापि इदंप्रथमतया वेदान्तप्रकरणे कृतावताराणां छात्राणां संक्षेपतः श्रीभाष्यार्थप्रतिपादनपरेयं महदुपकरिष्यतीति न वयं श्रुतप्रकाशिकया गतार्थतामस्या मन्यामहे । तत्त्वटीका तु श्रीभा-

ष्यस्य सारतमापूर्वार्थप्रतिपादनैदंपर्ये मूर्धाभिषिक्ता भगवतो भाष्यकारस्य मूर्तिमद्धृदयभूतेति नास्या महिमानुवर्णने प्रभवामः ।

मूलभावप्रकाशिका तु तत्र तत्र गहनतरातिविस्तृतपूर्वमीमांसाप्रक्रियाविषयविचारणासरण्या संचरमाणा सैरन्ध्रीव स्वाधीनपतिकां श्रीभगवद्रामानुजदिव्यसूक्तिं विशेषतो विभूषयतीत्यपि सुस्पष्टमेवास्यां कृतपरिचयानां संख्यावताम् ।

नयप्रकाशिकापि क्वचित्क्वचित् अस्मत्पूर्वाचार्यैरप्रहते संप्रदायपारंपरीतः किंचिदिव विश्लथिते वर्त्मनि संचरन्त्यपि श्रीमद्भिर्निगमान्तमहागुरुभिः स्वपूर्वकालिकत्वेन त्रय्यन्तशास्त्रनिष्णातत्वेन च तत्र तत्र स्मृतैर्बहुमतैश्च श्रीमेघनादारिसूरिभिर्विरचितेति व्याख्यानान्तरेष्वचुम्बितान् विषयान् सम्यक् प्रतिपादयतीति च नास्माभिरुपेक्षिता । अनेन ग्रन्थकारेण प्रणीतो मुमुक्षूपायसंग्रहाख्यः प्रबन्धोऽस्मदाचार्यपरंपरासमागतेषु सांप्रदायिकेष्वर्थेषु प्रत्यवस्थानरूप इत्यन्यदेतत् ।

वरदनारायणभट्टारकैः प्रणीतः श्रीमन्निगमान्तमहागुरुभिस्तत्र तत्र प्रमाणतया सबहुमानमुपात्तं न्यायसुदर्शनं देशेऽस्मिन् वम्रिभिर्भक्षितप्रायायामत्यन्तजरत्यामद्वितीयायां मातृकायां जीवितं धारयतीति मास्यात्यन्तलोपो भूदिति कृत्वा यावल्लब्धं प्रकाश्यते । निसर्गतः श्रेयःप्रतिघातिप्रत्यूहबहुलेऽस्मिन् प्रपञ्चे श्रीविशिष्टाद्वैतसिद्धान्तस्य प्रथमाधारभूतमिदं श्रीभाष्यमुद्रणकैङ्कर्यं यथा सम्यङ् निर्वर्त्येत तथानुगृह्णीयुः पण्डिताः परमपावनमनोवृत्तयः इति संप्रार्थयामहे ।

अस्मिन् मुद्रणकार्ये ग्रन्थपरिशोधनेन मूलभावप्रकाशिकास्थानां विषयाणामनुक्रमणिकाप्रदानेन च दासेन मया सह सुबहु परिश्रम्य उपकृतवतां जम्बूपाकग्रामाभिजनानां शतक्रतुकुलतिलकानां विद्वद्वरेण्यानां श्रीनरसिंहाचार्याणां वयमत्यन्तमधमर्णाः । मुद्रणसमये पाठपरिशोधनादिकार्याय अस्माकं यथापेक्षितं सुचिरसंरक्षितानि तालपत्रलिखितानि पुस्तकानि प्रदाय अस्मदुद्योगं कृतार्थीकुर्वतां राजकीयप्राच्यलिखितपुस्तकभाण्डागाराधिकारिणां अडैयार् तियासफीसभाध्यक्षाणां च विषये सुबहु कृतज्ञतां प्रकाशयामः ।

कृष्णापुरम् ,
कोंडपाकम् पोस्टु
चन्नपुरी.
७—८—१९३७

इति तिरुमलैनल्लान्चक्रवर्त्यभिजनः
वे. अनन्ताचार्यः.
वे. कृष्णमाचार्यः.

श्रीभाष्यादिग्रन्था एतेषु पृष्ठेषु द्रष्टव्याः

श्रीभाष्यम्—१, ५७, ७८, १०३, १४२, १७४, २१७, २५३, २६८, २८७, ३१०, ३३६, ३६८, ४१८.

श्रुतप्रकाशिका—१, ५८, ७९, १०४, १४२, १७५, २१८, २५४, २६८, २८९, ३११, ३३७, ३७२, ४१८.

भावप्रकाशिका—१०, ६४, ८५, १११, १५०, १८०, २२५, २५७, २७४, २९४, ३१५, ३४५, ३८६, ४२५.

श्रुतप्रदीपिका—१८, ६७, ९२, ११९, १५६, १८३, २३२, २५७, २७८, २९८, ३१९, ३५१, ३९४, ४३२.

नयप्रकाशिका—२०, ६८, ९३, १२१, १५७, १८५, २३४, २५८, ४३३.

तत्त्वटीका—२७, ७२, ९५, १२३, १५८, २०१, २३९, २६२. २७९, ३००, ३२०, ३५२, ३९७, ४३७.

मूलभावप्रकाशिका—५५, ७७, ९९, १३१, १६८, २०७, २५१, २६६, २८५, ३०७, ३२६, ३६३, ४१२, ४४१.

वेदान्तन्यायसुदर्शनम्—१३४, १७४, ४५०.

श्रीभाष्यविषयानुक्रमणिका

श्रुतप्रकाशिकाविषयानुक्रमणी

भावप्रकाशिका विषयसूचिका

नयप्रकाशिका विषयसूची

तत्त्वटीकास्थविषयसूचिका

मूलभावप्रकाशिकार्थानुक्रमणम्

श्रीः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीभगवद्रामानुजमुनिविरचितं

श्रीभाष्यम् ।

प्रथमाध्याये प्रथमः पादः ।

अखिलभुवनजन्मस्थेमभङ्गादिलीले
विनतविविधभूतव्रातरक्षैकदीक्षे ।
श्रुतिशिरसि विदीप्ते ब्रह्मणि श्रीनिवासे
भवतु मम परस्मिञ्शेमुषी भक्तिरूपा ॥

श्रीसुदर्शनभट्टारकविरचिता

श्रुतप्रकाशिका ।

---

[1]यतीन्द्रकृतभाष्यार्था यद्व्याख्यानेन दर्शिताः ।
वरं सुदर्शनार्यं तं वन्दे कूरकुलाधिपम् ॥

---

[2]वरदं द्विरदाद्रीशं श्रीनिधिं करुणानिधिम् ।
शरण्यं शरणं यामि प्रणतार्तिहरं हरिम् ॥ १ ॥

बहिरन्तस्तमश्छेदि ज्योतिर्वन्दे सुदर्शनम् ।
येनाव्याहतसंकल्पं वस्तु लक्ष्मीधरं विदुः ॥ २ ॥

---

१. अयं श्लोकः श्रुतप्रकाशिकाकारविषयः श्रुतप्रकाशिकारम्भे अनुसंधीयते ।

२. अनेन श्लोकेन करिगरौ सेव्यमानानां षण्णां बेराणां नामधेयानि अनुसंहितानीति सांप्रदायिको विशेषः ।

सम्यङ्न्यायकलापेन महता भारतेन च ।
उपबृंहितवेदाय नमो व्यासाय विष्णवे ॥ ३ ॥

[1]तस्मै रामानुजार्याय नमः परमयोगिने ।
यः श्रुतिस्मृतिसूत्राणामन्तर्ज्वरमशीशमत् ॥ ४ ॥

वन्देऽहं वरदार्यं तं वत्साभिजनभूषणम् ।
भाष्यामृतप्रदानाद्यः संजीवयति मामपि ॥ ५ ॥

प्रपद्ये प्रणवाकारं भाष्यं रङ्गमिवापरम् ।
परस्य ब्रह्मणो यत्र शेषित्वं स्फुटमीक्ष्यते ॥ ६ ॥

[2]श्रुत्यन्तेषु श्रुतं भाष्ये मतं ध्यातं हृदम्बुजे ।
लक्ष्मीपतिं प्रपद्येऽहं दृष्टं श्रीरङ्गधामनि ॥ ७ ॥

प्रमाणं च प्रमेयं च प्रमातारश्च सात्त्विकाः ।
जयन्तु क्षपितारिष्टं सह सर्वत्र सर्वदा ॥ ८ ॥

अविस्तृताः सुगम्भीरा रामानुजमुनेर्गिरः ।
दर्शयन्तु प्रसादेन स्वं भावमखिलं दृढम् ॥ ९ ॥

श्रीरङ्गेशाज्ञया लब्धव्यासंसंज्ञं सुदर्शनम् ।
वाचाविजयिनः पुत्रं भाष्यभक्तिरचूचुदत् ॥ १० ॥

गुरुभ्योऽर्थः श्रुतः शब्दैस्तत्प्रयुक्तैश्च योजितः ।
सौकर्याय बुभुत्सूनां संकलय्य प्रकाश्यते ॥ ११ ॥

कः कृत्स्नं वेत्ति भाष्यार्थं श्रुतांशस्थितये कृतिः ।
आढ्यैः काकणिकेवैषा नोपेक्ष्या भाष्यवित्तमैः ॥ १२ ॥

---

१. वेदार्थसंग्रहे श्रुतीनां, गीताभाष्ये स्मृतीनां, सारदीपयोः सूत्राणां, श्रीभाष्ये श्रुतिस्मृतिसूत्राणां चान्तर्ज्वरमस्थिज्वरमशीशमत्, यः मायावादादिभिरुपजनितोऽभूत् इति बोध्यम् ।

२. अस्मिन् श्लोके "द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति श्रुत्यर्थस्तदभिमतो ज्ञानपर्वक्रमश्चानुसंहितः । अनेन श्रीरङ्गे सेव्यमानं भगवत्स्वरूपमेव योगिभिर्मुक्तावनुभाव्यं परस्वरूपमिति च गम्यते ।

भाष्यं चेद्द्रघवृणोत्स्वयं यतिपतिर्व्याख्यानवाचां तथा
गाम्भीर्यादनवस्थितिर्मितमतिर्दूरे जनस्तद्गिराम् ।
प्रष्टव्यः कथमीश्वरः स हि न नः प्रत्यक्षरूपो दृशां
तद्भाष्यं स च भाष्यकृत्स च हरिः सम्यक् प्रसीदन्तु नः ॥ १३ ॥

सर्वेषां पुरुषाणां प्रमाणाधीनप्रमेयनिश्चयानामुपादित्सितजिहासितेष्टानिष्टतत्साधनानामलौकिकपुरुषार्थतत्साधनरूपे वस्तुनि शब्दैकसमधिगम्ये, तत्राप्यपुरुषशेमुषीदोषमषीमालिन्यस्य वेदाख्याक्षरराशेरेव प्रधानतरप्रमाणतयाश्रयणीयत्वे सिद्धे, तत्र च पशुपुत्रवृष्ट्यन्नस्वर्गाद्यैहिकामुष्मिकार्वाचीनफलतत्साधनपरेऽवगते पूर्वभागे, परमपुरुषार्थावबोधके च तदुपरिभागे पूर्वाचार्याभिमतमुक्तिघण्टापथकण्टकायमानविविधकुदृष्टिजनदुर्वचनशतोपप्लुते, तदुपदर्शितकुपथप्रवृत्तिनि च जगति मोमुह्यमाने, तदुज्जिजीवयिषया सदसद्विवेचनचतुरपूर्वाचार्यपरिचितं प्राचीनमेव समीचीनमध्वानं निष्कण्टकीकृत्य परमपुरुषार्थाभ्यर्थिजनसार्थं कृतार्थयितुं भवभयाभितप्तजनभागधेयवैभवभावितावतरणेन परमकारुणिकेन भगवता भाष्यकारेण शारीरकशास्त्रं व्याचिख्यासितम् । परमर्षिप्रणीतानि व्याख्येयानि [1]तेषां च महर्षिप्रणीतानि व्याख्यानानि सन्ति चेत्तान्येवानुरोद्धव्यानि । न ह्यनृषेः सूक्ष्मदर्शित्वम् । ऋषेरभिप्रायमृषिरेव च स्वतो वेदितुमर्हति, न तु जडमतिरितरो जनः । ऋषिवचसामेवाभिन्नवक्तृकाणां मिथो विरोधे [2]पूर्वपक्षाभिप्रायवैभववादादिभिरविरोधो नेयः । भिन्नवक्तृकाणां तु

---

१. 'तेषां च महर्षि......व्याख्यानानि सन्ति चेत्' इति एकचकारविशिष्टः पाठ एव भावप्रकाशिकाकाराभिमतः । तथैव च केषुचित् तालपत्रकोशेषु पाठो दृश्यते । 'तेषां च महर्षि......व्याख्यानानि च सन्ति चेत्' इति चकारद्वयविशिष्टः पाठोऽपि केषुचित् तालपत्रकोशेषु दृश्यते । स एव च सांप्रदायिकः पाठ इत्यपि केचिदभिप्रयन्ति ।

२. धर्मं जैमिनिरत एव (३—१—३९) परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् (४—३—१२) इत्युपपादितयोर्जैमिनिमतयोर्यद्यपि मिथो विरोधः स्फुरति, तथापि पूर्वस्य पूर्वपक्षाभिप्रायकतयार्थो वर्णनीयः 'एवं जैमिनिनाक्षिप्तं तस्यायं बादरायणीयः परिहारः' इति । अत एव भगवता भाष्यकृता 'संप्रति पूर्वपक्षमाह' इति तत् सूत्रमवतारितम् । यद्वा, वेदः अप्रमाणं, वैदिकं कर्म नानुष्ठेयमिति वदद्भिः—देवताभ्युपगमे पुण्यफलानां देवतास्थानानामस्थिरत्वात् देवतानामप्यभावे अनित्यार्थसंयोगित्वात् वेदस्याप्रामाण्यमेव । फलप्रददेवतानामभावे तदुद्देशेन कर्मानुष्ठानं च न

विरोधे [1]दुष्परिहरे युक्तियुक्तं ग्राह्यमिति न दोषः। ये पुनः सन्त्यपि तान्यनादृत्य व्याख्येयान्तराणि व्याख्यानान्तराणि च तद्विरुद्धानि रचयन्ति, तेषामाग्रहगृहीतहृदयत्वे पण्डितमानित्वे पाण्डित्यख्यापनपरत्वे च तत्प्रवृत्तिरेव प्रमाणं। इतरेषां च व्याख्यातॄणामार्षव्याख्यानातिलङ्घित्वम् "उपासात्रैविध्यात्" "सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्" "भूमा संप्रसादादध्युपदेशात्" "दहर उत्तरेभ्यः" इत्यादिषु स्पष्टतरम्। इह तु वृत्त्यनुसारः प्रतिज्ञातः। न च तत्प्रतिज्ञानमहृदयमिति शङ्कनीयम्, दुष्परिहरबाधकानुपलम्भात्। यद्यपि कर्ममीमांसायां [2]क्वचित् क्वचिदर्वाचीनैर्व्याख्यातृभिराकुलत्वमापादितम्, तथापि तत्र प्रयोगमार्गे स्खलनाभावादनुष्ठानमात्राधीनायाः स्वर्गादिफलसिद्धेर्देवतास्वरूपतद्याथात्म्यसत्कार्यवादादिज्ञाननैरपेक्ष्यं, परमपुरुषार्थस्य ज्ञानैकसाध्यतया ज्ञानमार्गस्खलनस्यात्महानिफलकत्वेन तद्विपरीतज्ञानानामवश्यपरिहर्तव्यत्वम्, उत्तरभागे च तत्तदर्थौपयिकतया प्रसक्तानां पूर्वभागार्थानां शिक्षणीयत्वं प्रदर्शितयैव दिशानुक्तानामपि शिक्षणीयार्थान्तराणां सुकरनिर्वाहत्वं चाभिप्रेत्य ब्रह्मसूत्राण्येव भगवान् भाष्यकारः प्रारभते विवरीतुम्।

एवं प्रारिप्सितस्य प्रबन्धस्याविघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनार्थं स्मृत्याचारसिद्धमिष्टदेवतोपासनरूपं मङ्गलं श्रौतमाचरति—**अखिलेत्यादिना**।

"मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम्।
जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते॥"

इति हि स्मर्यते। आचर्यते च तत्तत्प्रबन्द्धृभिः। श्रोतृमनःसमाधानार्थं शास्त्रार्थ-

---

स्यात्—इति परिचोदिते कर्मणां देवतानैरपेक्ष्यलक्षणं वैभवमस्ति; पूर्वानुभवस्यात्मगतभावनाद्वारा हेतुत्ववत् जीवगतादृष्टद्वारा कर्मणां स्वर्गादिहेतुत्वोपपत्तेः न वेदाप्रामाण्यं न वा कर्मणामननुष्ठेयत्वमिति परिहारं वक्तुं 'न हि निन्दा' न्यायेन देवतानिरासोक्तिः कर्मप्राधान्यपरा। अतो न विरोध इति भावः।

१. दुष्परिहरे; सर्वथा परिहर्तुमशक्ये इत्यर्थः।

२. कार्यपरवाक्यार्थभावनावाक्यार्थवादमुखेन, अर्थवादानां कार्यशेषकर्मकर्तृप्रशंसापरत्ववादमुखेन, गवादिशब्दैः व्यक्तिलाभस्य लक्षणया आक्षेपाद्वा सिद्धिरित्युक्तिमुखेन, गुणवाचिपदानां गुणिलाक्षणिकत्वोक्तिमुखेन, समानाधिकरणपदानां पार्ष्ठिकाभेदान्वयबोधकत्वोक्तिमुखेनेत्येवंरीत्या भाट्टैः प्राभाकरैश्चाकुलत्वमापादितमिति भावः।

संक्षेपश्चार्थतः क्रियते ; यथा चोदनासूत्रेण धर्मस्वरूपं प्रमाणं च श्रुत्यर्थाभ्यां निरूपितम् । प्रसिद्धं हि श्रोतुः प्रतिपत्तिसौकर्याय वक्तुरर्थप्रतिपादनस्य संक्षेपपूर्वकत्वम्—"इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम्" इति । शास्त्रार्थसंक्षेपेण वस्तुनिर्देशो 'भवतु' इत्याशीर्वादश्च कृतौ भवतः । विनतेति भक्तिरूपेति च ब्रह्मणि प्रह्वीभावावगमात् प्रणतिरपि फलिता ; "णमु प्रह्वत्वे" इति हि धातुः । एवं त्रिविधमङ्गलमाचरितं भवति । श्लोकस्य प्रथमपादेन पूर्वस्याध्यायद्विकस्यार्थः संक्षिप्तः ; द्वितीयेन तूत्तरद्विकस्य । कर्ममीमांसायां प्रतिपाद्यभेदेन षट्कभेदवदत्रापि विषयविषयिरूपप्रतिपाद्यभेदेन द्विकभेदः । शास्त्रप्रतिपाद्यमुपायोपेयात्मकम् । सिद्धोपाय उपेयं च ब्रह्म । साध्योपायो भक्तिः । तत्र सप्तम्यन्तैः पदैः सिद्धोपायरूपमुपेयं च ब्रह्मोच्यते । भवतीति भुवनं कार्यवर्गः । रूढिशक्त्या [1]अतत्कारणस्य कुलालादेर्व्यावृत्तिः । भुवनशब्दो हि विपुलतरकार्यविशेषे रूढः । अखिलशब्देन सकलदेशकालवर्तीन्यण्डजातानि विवक्षितानि ; तेन ब्रह्मादिव्यावृत्तिः । खिलं नास्तीत्यखिलम् । कार्येषु ब्रह्मणः सृष्ट्यादिव्यापाराविषयभूतं न किंचिदस्तीत्यर्थः। अनया व्यतिरेकोक्त्या प्रायिकत्वनिवृत्तिः, "अज्ञातं नास्ति ते किंचित्" इतिवत् । अतः सकलमित्यन्वयमुखेनानुक्तिः । अकारोपक्रमत्वसिद्ध्यै निखिलेत्यनुक्तिः । "अ इति भगवतो नारायणस्य प्रथमाभिधानम्" "भगवतो वाचकमकारं प्रयुञ्जानेन किं नाम मङ्गलं न कृतम्" इति चाभियुक्तैरभ्यधायि । अत्र भगवद्वाचित्वाविवक्षायामपि भगवद्वाचित्वशक्तियोगादकारो माङ्गलिकः "अइउण्" इत्यत्राकारवत् । नञो निषेधवाचित्वेऽपि निषेध्यवशाच्छुभत्वाशुभत्वे । अतः "निष्प्रत्यूहमुपास्महे" इत्यादिनिर्देशस्येव शुभतरत्वम् ; वैकल्यनिषेधेन पौष्कल्यपरत्वात् । अखिलशब्देन चिदचिद्भेदोऽप्यभिप्रेतः । **जन्म** [2]नित्यनैमित्तिकप्राकृतरूपम् । **स्थेमा** स्थितिः । सा चान्तर्यामिविष्ण्ववतारलोकपालमन्वादिनृपमातापित्रादिमुखेन क्रियमाणा बहुविधा विवक्षिता । **भङ्गः** नित्यनैमित्तिकप्राकृतरूपः । मोक्षस्य लयान्तर्भावेऽपि शास्त्रस्य

---

१. 'रूढिशक्त्या कुलालादिव्यावृत्तिः' इति भावप्रकाशिकासंमतः पाठः ।

२. "प्रसूतिः प्रकृतेर्या तु सा सृष्टिः प्राकृता स्मृता ।
नैमित्तिकी तथा प्रोक्तावान्तरप्रलयादनु ॥
भूतान्यनुदिनं यत्तु जायन्ते मुनिसत्तम ।
नित्यसर्गो हि स प्रोक्तः पुराणार्थविचक्षणैः ॥" एवं भङ्गोऽपि ।

परमप्रयोजनत्वादत्र स नान्तर्भावितः। अत एवादिशब्देऽपि नान्तर्भाव्यः, तस्य साधारणतया स्फुटप्रतिपत्तिहेतुत्वाभावात्। पृथगेव हि पूर्वैश्च स्पष्टतरं निर्दिष्टो मोक्षः—"जगदुद्भवस्थितिप्रणाशसंसारविमोचनादयः" इति "जगज्जन्मस्थितिध्वंसमहानन्दैकहेतवे" इति च। भगवान् भाष्यकारश्च तथा निर्दिशति; यथा वेदार्थसंग्रहे—"उद्भवस्थितिप्रलयसंसारनिवर्तनैकहेतुभूतः" इति; भाष्ये च—"निखिलजगदुदयविभवविलयमहानन्दैककारणम्" इति। विनतेत्यादिपदेन स्थेमान्तर्भूतस्वर्गादिसांसारिकफलप्रदत्वस्य पृथगुक्तिरनपेक्षिता। असाधारणस्य परमप्रयोजनस्य मोक्षस्यैव हि पृथगुक्त्यपेक्षा। आदिशब्देन सृष्ट्याद्यौपयिकमन्तःप्रवेशनियमनादि गृह्यते। तथाच भाष्ये स्वयमेव वक्ष्यति—"जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारान्तःप्रवेशनियमनादिलीलम्" इति। जन्मस्थेमभङ्गोक्त्यैवान्तःप्रवेशनियमनादेरर्थसिद्धत्वाश्रयणमयुक्तम्; अध्यासपरिणामपक्षयोस्तस्यार्थत्वाभावेन तद्व्यावृत्त्यर्थं स्वमते पृथग्वक्तव्यत्वात्; शाब्दत्वे संभवत्यार्थत्वकल्पनायोगात्; विस्तरेणोक्तस्यार्थस्य संक्षेपोक्तौ विवक्षितत्वोपपत्तेश्च। लीलाशब्देन भगवतः परिपूर्णत्वानन्यप्रेर्यत्वस्वच्छन्दचेष्टितत्वादिकमभिप्रेतम्; यथोक्तं महाभारते—

"अप्रमेयोऽनियोज्यश्च यत्र कामगमो वशी।
मोदते भगवान् भूतैर्बालः क्रीडनकैरिव॥" इति।

अप्रमेयत्वं परिपूर्णत्वम्। अनियोज्यत्वमनितरचेतनप्रेर्यत्वम्। यत्रकामगम इत्यनेन वायूदकादिप्रेरणाधीनाबुद्धिपूर्वकस्पन्दादिचेष्टाव्यावृत्तिः; स्वेच्छाकृतप्रवृत्तिविघातव्युदासो वा। स्वाधीनलीलोपकरणत्वं वशिशब्दार्थः, विश्वं वशे यस्य स वशी; इन्द्रियपराधीनचेष्टाव्यावृत्त्यर्थो वा वशिशब्दः। बालकदृष्टान्तेन लीलायाः प्रयोजनान्तरनैरपेक्ष्यमभिप्रेतम्। अनेन राज्ञां पणबन्धपूर्वकद्यूतादिव्यावृत्तिः। कार्यवर्गापेक्षया भगवन्महिम्नो विपुलतरत्वं क्रीडनकैरित्यनेन फलितम्। ननु प्रयोजकव्यापारो हि लीला; अतो [1]भङ्गस्य लीलात्वे युक्तेऽपि कथं प्रयोज्यव्यापारभूतयोर्जन्मस्थित्योर्लीलात्वम्? उच्यते—"बहु स्यां प्रजायेय" इति हि श्रुतिः। अतः प्रयोजकव्यापारवत् प्रयोज्यव्यापारस्य च लीलात्व-

---

१. "भञ्जो आमर्दने" इत्यस्मात् घञि रूपमिति भावः। तथा च प्रयोगः—
"कण्टकानां खलानां च द्विविधैव प्रतिक्रिया।
उपानन्मुखभङ्गो वा दूरतो वा विसर्जनम्॥" इति।

कथनेनोपादानत्वं फलितम् ; लीलाशब्देन निमित्तत्वं च । भङ्गादीत्यन्तेन प्राथमाध्यायार्थः संक्षिप्तः । अवाप्तसमस्तकामस्य व्यापारानुपपत्तिं परिहरता लीलाशब्देन विरोधपरिहारपरद्वितीयलक्षणार्थः सूचितः । एवं पूर्वद्विकोक्तं कारणत्वरूपं परत्वं संक्षिप्तम् । तस्यैव समाश्रयणीयताप्रतिपत्त्यर्थमुत्तरद्विकोक्तमभिगम्यत्वमोक्षप्रदत्वलक्षणं सौलभ्यं संक्षिप्यते—**विनतेत्यादिपदेन** । केवलं प्रकृष्टत्वं केवलं सौलभ्यं च कनकाचललोष्टशकलयोरिव न समाश्रयणीयत्वाय कल्पत इति तदुभयव्यावृत्त्यर्थमिदं पदद्वयम् । विशेषेण नता विनताः प्रह्वीभूताः ; न्यासोपासनात्मकाशेषविद्याविशेषनिष्ठा विवक्षिताः । वैविध्यं च "तदुपर्यपि बादरायणः" "ऊर्ध्वरेतःसु च" इत्यादिना वक्ष्यमाणदेवत्वमनुष्यत्ववर्णाश्रमादिभेदेन जन्मवृत्तगुणैश्चाभिप्रेतम् । भगवज्ज्ञानेन लब्धसत्ताकत्वं भूतशब्दार्थः । "अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद, सन्तमेनं ततो विदुरिति" इति हि श्रुतिः । लब्धस्वरूपाणां च "तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थः" "ददामि बुद्धियोगं तम्" "अहं स्मरामि मद्भक्तम्" इत्याद्युक्तप्रकारेण साक्षात्कारविरोधिनिवर्तनादिकं हि भगवत एव भर इति न स्वरूपप्रच्युतिसंभवः । भूतसंबन्धी व्रातो भूतव्रातः । संश्रितसंबन्धिनोऽपि तत एव कारणाद्भगवतो रक्ष्या इत्यभिप्रायः । यथा—

"आस्फोटयन्ति पितरः प्रनृत्यन्ति पितामहाः ।
वैष्णवो नः कुले जातः स नः संतारयिष्यति ॥" इति,

"पशुर्मनुष्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः ।
तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥" इति च ।

ननु षष्ठ्यन्तनिर्दिष्टानतिरिक्तविषयः समुदायशब्दः, यथा—ब्राह्मणसमाज इति । नैवम्, राजपरिषदित्यादिष्वतिरिक्तस्यापि दर्शनात् ; समासान्तर्गतायाः षष्ठ्याः संबन्धमात्रविषयत्वात् ; षष्ठ्यन्तनिर्दिष्टानतिरिक्तत्वनियमस्यानुशासनाभावाच्च । समुदायशब्दे श्रुते समुदायिनः क इत्यपेक्षायां संनिहितशब्दवाच्यनिष्ठः समुदायः शीघ्रं प्रतीयत इति ब्राह्मणसमुदाय इत्यादिष्वनतिरेकप्रतीतिः । राजपरिषदित्यादिष्वतिरिक्तस्यापि दर्शनात्तत्तत्समुदायग्राहकप्रमाणानुरोधेनार्थवर्णनं युक्तमिति यथोक्त एवार्थः । एवं च सति व्रातशब्दप्रयोगस्यार्थवत्त्वं स्यात् । इष्टप्रापणपर्यन्तानिष्टनिवारणलक्षणा रक्षा; तस्याम् एकदीक्षः प्रधानदीक्षः । दीक्षा संकल्पः । स्वसत्ताया अपि संश्रितरक्षासंकल्प-

निर्वर्तनस्यात्यन्ताभिमतत्वं प्राधान्यम् "अप्यहं जीवितं जह्याम्" इति ह्युक्तम्; "काममात्मानं भार्यां पुत्रं वोपरुन्ध्यान्न त्वेव दासकर्मकरम्" इति चापस्तम्बः। ईदृशीयं स्मृतिर्यदाज्ञा तस्यापि तथानुष्ठानस्याभिमततरत्वम् "अप्यहं जीवितं जह्याम्" इत्यनेनावगम्यते। दीक्षाप्राधान्येन रक्षाप्राधान्यं फलितम्। दीक्षाशब्देनाश्रितसंरक्षणस्य स्वप्रयोजनत्वं दर्शितम्; व्रतभ्रंशसमाप्त्योरनर्थाभ्युदयफलत्वं हि व्रतिन एव। संश्रितरक्षणं च तद्व्रतम्, यथा "ददाम्येतद्व्रतं मम" इति। विनतरक्षाशब्दाभ्यां तृतीयचतुर्थाध्यायार्थौ संक्षिप्तौ। एवं जगत्कारणत्वमोक्षप्रदत्वे कथिते; एते हि राज्ञश्छत्रचामरवत् ब्रह्मणोऽसाधारणं चिह्नम्। परत्वसौलभ्ये च संश्रयणीयतानिमित्ततयावगते; यथा "य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति" इत्युपक्रम्य "सं बाहुभ्यां नमति सं पतत्रैर्द्यावापृथिवी जनयन् देव एकः" इति; "सर्वलोकमहेश्वरम्" "सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति" इति च। प्रमेयशरीरं साधीयो यदि प्रमाणमुपलभामह इत्यपेक्षायां द्विकद्वयशेषभूतचतुःसूत्र्यर्थं वदन् प्रमेयानुरूपं प्रमाणं दर्शयति—**श्रुतिशिरसि विदीप्ते इति**। श्रूयते नित्यमिति श्रुतिः। अनेनापौरुषेयत्वान्निर्दोषत्वं विवक्षितम्। अत एव पूर्वमीमांसान्यायानां प्रामाण्याद्युपयोगिनामत्रोपजीव्यत्वं सूचितम्। शिरःशब्देनानन्यपरत्वं विवक्षितम्; परतत्त्वप्रधाना मन्त्रब्राह्मणभागा ह्युपनिषदः। **विदीप्ते**; पूर्वभागेऽप्यग्नीन्द्रादिरूपतया ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यत्वं "तदेवाग्निस्तद्वायुः" इत्यादिनोपनिषद्वाक्येनैव ज्ञायत इति विशेषेण दीप्तं विदीप्तम्; यद्वा क्षुद्रसुखसाधनभूतदुःखात्मकप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं प्रयोजनं पूर्वभागे दीप्तम्; ब्रह्म तु स्वयं निरतिशयानन्दतया परमपुरुषार्थभूतमुपरितनभागे विशेषेण दीप्तमिति भावः। अनेन समन्वयाधिकरणार्थः सूचितः। तत्पूर्वाधिकरणत्रयार्थश्चात्र द्योतितो भवति; व्युत्पत्तिलक्षणसौष्ठवाभावे श्रुतिशिरोवेद्यत्वायोगात्, श्रुतिशिरःशब्दस्य प्रमाणान्तरव्यावर्तकत्वाच्च। ब्रह्मणीति सामान्यपदमौपनिषदानां सद्ब्रह्मात्मादिसामान्यशब्दानां प्रदर्शनार्थम्। श्रीनिवास इति विशेषपदं नारायणादिविशेषशब्दानां प्रदर्शनार्थम्। "पशुना यजेत" "छागस्य वपाया मेदसः" इत्यत्र "छागो वा मन्त्रवर्णात्" इति सूत्रोक्तन्यायेन पशुशब्दस्य छागपर्यवसायित्वनिर्णयात् सामान्यवाचिपदानां विशेषवाचिपदे सति तत्पर्यवसायित्वात् सद्ब्रह्मात्मादिसामान्यशब्दानां नारायण एव विशेषे पर्यवसानं सूचितम्। श्रीनिवासशब्दस्यावयवशक्त्या नित्यविभूतिमत्त्वं सूचितम्। रूढिशक्त्या त्रिमूर्तिसाम्यं तदैक्यं ब्रह्मणस्तदुत्तीर्णत्वं च निषिद्धम्। ईश्वर एव ब्रह्म, स त्रिमूर्त्य-

तिरिक्तः सदाशिवः, ब्रह्मादयस्त्रयोऽप्यनीश्वरा इति पक्षश्च व्युदस्तः । **परस्मिन्निति** [१]" परमतः सेतून्मान " इत्यधिकरणार्थसूचनम् । तेनोपेयान्तरव्यावृत्तिः, " ब्रह्मविदाप्नोति परम् " इत्यत्र प्राप्यस्य परशब्देनाभिधानात्; यद्वा, कारणत्वशङ्कितदोषव्युदासाय " न स्थानतोऽपि " इत्यधिकरणसिद्धं शोधकवाक्योक्तमुभयलिङ्गतया वैलक्षण्यं सूचितम् । अथोपायस्वरूपं वदति—**शेमुषीति** । अयं सामान्यशब्दः ; **भक्तिरूपेति** विशेषशब्दः । अत्रापि " छागो वा मन्त्रवर्णात् " इति न्यायोऽभिप्रेतः । शेमुषीशब्दोपादानेन ज्ञानकर्मसमुच्चयव्यावृत्तिः । भक्तिरूपेति वाक्यार्थज्ञानव्यावृत्तिः । " शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्वेद्मि जनार्दनम् " " भक्त्या त्वनन्यया " " ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च " इत्युक्तप्रकारेण ज्ञानदर्शनप्राप्तिसाधनभूता भक्तिरप्यत्र विवक्षिता, अविशेषेण भक्तिरूपेत्युक्तत्वात् । " अहमस्म्यपराधानामालयः" इत्याद्युक्तप्रकारेण स्वात्मानमनुसंधायाह—**ममेति** । **भवत्विति** भक्तेरेव स्वादुतमतया प्रार्थनीयता सूचिता । यद्वा, न हि भक्तिः सर्वेभ्योपि स्वदत इत्यत्राह—ममेति । मम प्रतिबन्धकपापरहितस्य ; शान्तपित्तस्य हि क्षीरे स्वादुतमताबुद्धिरिति भावः । रक्षैकदीक्षे परस्मिन्नित्यन्तैः सप्तम्यन्तैः पदैरुपेयभूत एव सिद्धोपाय उक्तः ; भक्तिरूपेति साध्योपायः ।

अत्र श्लोके शास्त्रप्रतिपाद्यैकदेशभूतः परपक्षप्रतिक्षेपश्चार्थात्सूचितो भवति । जन्मस्थेमभङ्गादिशब्देन युगपत्सर्गादिकमनभ्युपगच्छन्तो भाट्टप्राभाकरा व्यावर्तिताः । लीलाशब्देन साक्षिमत्रेश्वरवादिहैरण्यगर्भव्युदासः । विनतेत्यादिपदेन जीवानां परस्परं ब्रह्मणा चाभेदमभ्युपयन्तो ब्रह्माज्ञानवादिनोऽपास्ताः । श्रुतिशिरसीत्यनेन वेदबाह्यचार्वाकबौद्धार्हतनिरासः । तेनैव पदेनानुमानिकेश्वरवादिनो व्युदस्ताः । ब्रह्मणीत्यनेनाब्रह्मात्मकप्रधानपरमाणुकारणवादिसांख्यवैशेषिकादिव्युदासः । श्रीनिवासशब्देन पाशुपतादिव्युदासः । अनेनैवेश्वरोत्तीर्णब्रह्मवादिनो भेदाभेदवादिनो निरस्ताः । शेमुषीशब्देन ज्ञानकर्मसमुच्चयोपायवादिव्युदासः । भक्तिरूपेति वाक्यार्थज्ञानमात्रोपायवादिव्युदास इत्येवमनुसंधेयम् ।

---

१. **यद्यपि तत्र सूत्रे परशब्दोऽन्यवाची, अत्र तु उत्कृष्टवाचीति वैषम्यम्, तथापि तत्र प्राप्यान्तरनिषेधेन ब्रह्मण एव प्राप्यत्वस्य स्थापनात् प्राप्यविशेषवाचिना परस्मिन्नित्यनेन तदधिकरणार्थसूचनमिति भावः । यद्वेत्यादिव्याख्यान्तरे तु उभयत्र परशब्दस्योत्कृष्टवाचित्वम्; परं तु परस्मिन्नित्यनेन नोभयलिङ्गस्य साक्षात्प्रतिपादनं, किंतु अर्थात् सिद्धिरिति भेदः ।**

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचिता श्रुतप्रकाशिकाव्याख्या

भावप्रकाशिका ।

येनोपनिषदां भाष्यं रामानुजमतानुगम् ।
रम्यं कृतं प्रपद्ये तं रङ्गरामानुजं मुनिम् ॥

अतसीगुच्छसच्छायमञ्चितोरःस्थलं श्रिया ।
अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥

प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्याविघ्नेन परिसमाप्त्यर्थं प्रचयगमनार्थं च स्वाचार्यस्य वरदगुरोरिष्टदेवतारूपं हस्तिगिरीश्वरं भगवन्तं वरदप्रणतार्तिहरनामभ्यां प्रख्यापितेनेष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारलक्षणपुरुषार्थदातृभावमत एव शरण्यं शरणमुपगच्छति—**वरदं द्विरदाद्रीशमिति** । द्विरदाद्रीशमित्यनेन सौलभ्यमुक्तम् ।

"दिङ्नागैरर्चितस्तत्र पुरा विष्णुः सनातनः ।
ततो हस्तिगिरिर्नाम ख्यातिरासीन्महागिरेः ॥"

इति पुराणवचनेन दिङ्नागानां तिरश्चामप्यर्चनीयोऽभूत्तत्रेति प्रतीतेः । श्रीनिधिं करुणानिधिमिति पदद्वयेन शरण्यत्वोपयुक्ते सामर्थ्यकारुणिकत्वे अभिहिते । श्रियः पत्युर्हि देयद्रव्येषु न दुर्लभं किंचिद्वस्त्वस्तीति नेष्टप्रापणे देयद्रव्याभावकृतमसामर्थ्यमस्ति । "अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा" इति श्रीनिधेरप्रमेयतेजोनिधित्वेनानिष्टनिरसनेऽपि तेजोविरहलक्षणमसामर्थ्यं न संभवति । हरिमित्यनेनाश्रितानां दुरितं हरतीत्यर्थसिद्धिः । **अन्तर्ज्वरम्** ; "बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति" इति न्यायेन विपरीतार्थप्रतिपादनसमुद्भूतं व्याकुलत्वम् । **अशीशमत्** ; शमयति स्मेत्यर्थः । शमेर्ण्यन्तात्कर्तरि लुङि चङि रूपम् । यथा योगी स्वशक्तिवैभवेन परेषां ज्वरं निवर्तयति, एवमयमपि स्वशक्तिवैभवेन श्रुत्यादीनामन्तर्ज्वरं शमयति स्मेति सूच्यते । **प्रपद्ये प्रणवाकारमिति** ; प्रणवाकारं प्रणवसदृशं रङ्गमिव च स्थितमित्यर्थः । पूर्वार्धप्रतिपादितं भाष्यस्य रङ्गप्रणवाभ्यां सादृश्यमुत्तरार्धेनोपपादयति—**परस्य ब्रह्मण इति** ।

" अकारार्थो विष्णुर्जगदुदयरक्षाप्रलयकृ-
न्मकारार्थो जीवस्तदुपकरणं वैष्णवमिदम् ।
उकारोऽनन्यार्हं नियमयति संबन्धमनयो-
स्त्रयीसारस्त्र्यात्मा प्रणव इममर्थं समदिशत् ॥ "

इत्युक्तरीत्या प्रणवस्य शेषित्वप्रकाशकत्वं भाष्यस्य च परमशेषित्वप्रकाशकत्वं स्फुटमेव । श्रीरङ्गस्यापि परब्रह्मणः शेषशायित्वप्रकाशकत्वेन शेषित्वप्रकाशकत्वम् । यद्यपि श्रीरङ्गस्य शेषशायित्वलक्षणशेषित्वप्रकाशकत्वम्, भाष्यप्रणवयोस्तु स्वामित्वलक्षणशेषित्वप्रकाशकत्वमिति नैकः साधारणो धर्मः ; तथापि " सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुबिम्बमिव " इत्यत्रेव श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलया भेदे अभेद इत्येवंरूपया अतिशयोक्त्यैव साधारणधर्मैक्यलाभः । **श्रुत्यन्तोष्विति ;** अत्र श्रुत्यन्तहृदम्बुजरङ्गधामतुल्यतया भगवदभिव्यक्तिस्थानत्वं भाष्यस्य व्यज्यते । तथा रङ्गधाम्नि यो भगवत्साक्षात्कारः, स एव । " परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते " इति श्रुतिप्रतिपन्नो मुक्तिकालीनश्रवणमनननिदिध्यासनफलभूत इति क्रमवशात् व्यज्यते । **प्रमाणं च प्रमेयं चेति ;** प्रमाणं वेदः, प्रमेयं तत्प्रतिपाद्योऽर्थः । " मन्त्रे तद्देवतायां च " " यस्य देवे परा भक्तिः " इत्यादिप्रमाणानुसारेण भाष्यार्थावगमस्य भाष्यतत्कर्तृतत्प्रतिपाद्यभगवत्प्रसादलभ्यत्वं मन्यमानः—भाष्यार्थाधिगमस्य न तत्प्रसादलभ्यत्वम्, कृत्स्नभाष्यार्थवेदितुर्भाष्यकारस्य तत्प्रतिपाद्यस्य भगवतो वा 'अस्य वाक्यस्यायमर्थः' इत्येवंरूपाद्वचनाद्भाष्यार्थबोधो भविष्यति—इत्याशङ्कां परिहरति—**भाष्यं चेदित्यादिना** । ननु व्यवृणोदित्यत्र "हेतुहेतुमतोर्लिङ्" इति लिङो भविष्यद्विषयत्वात् लिङ् माभून्नाम ; मा च भूत् " लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ " इति लृङ्, तस्यापि भविष्यद्विषयकत्वात् ; " भूते च " इत्यनेन भूते काले लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ विधीयमानो लृङ् कस्मान्नभवतीति चेत् ; अत्राहुः—सत्या अपि क्रियातिपत्तेरविवक्षितत्वाद्वा सतोऽपि हेतुहेतुमद्भावस्याविवक्षितत्वाद्वा लृङ् न भवति ; सतोऽप्यविवक्षा दृश्यते—अनुदरा कन्येति । केचित्तु गाम्भीर्यादनवस्थितिरिति गाम्भीर्यहेतुकत्वोक्तेः अनवस्थाने विवरणं न हेतुरिति वर्णयन्ति । अष्टादशविद्यास्थानेषु शारीरकस्यैव शास्त्रस्य भगवतो भाष्यकारस्य व्याचिख्यासायां निमित्तमाह—**सर्वेषां पुरुषाणामित्यादिना** । स्वत एव भगवदभिप्रायसाक्षात्कारसमर्थानां वेदस्यामुष्मिकपुरुषार्थप्रतिपत्त्यर्थमनादरणीयत्वादाह—**प्रमाणा-**

धीनप्रमेयनिश्चयानामिति । उपादित्सितेति ; उपादित्सितजिहासितालौकिकेष्टानिष्ट-तत्साधनानामित्यर्थः । अलौकिकपुरुषार्थतत्साधनप्रत्यायकत्वाविशेषेण सांख्याद्यागमवैलक्षण्ये वेदस्य निमित्तमाह—**तत्राप्यपुरुषेति** । पूर्वभागे कुतो न व्याचिख्यासेति शङ्कामपाकरोति—**तत्र चेत्यादिना** । पूर्वभागे अर्वाचीनफलतत्साधनपरेऽवगत इति योजना । असंदिग्धतयावगते सतीत्यर्थः । पूर्वभागेऽनुपप्लुत इति यावत् । अत्रार्वाचीनेति विशेषणेन वेदान्तभागप्रतिपाद्यार्थविप्लवे महाफलहानिवत् तदंशे तन्नास्तीत्यपि सूचितम् । तदुज्जिजीवयिषया व्याचिख्यासितमित्यन्वयः । निष्कण्टकीकृत्य कृतार्थयितुं भवभयाभितप्तेत्यन्वयः । तेन उज्जिजीवयिषया कृतार्थयितुमित्यनयोर्न पौनरुक्त्यमिति वदन्ति । केचित्तु उज्जिजीवयिषायाः सदसद्विवेचनचतुरपूर्वाचार्यविरचितमित्यनेनान्वय इति उज्जिजीवयिषां पूर्वाचार्यगतामाहुः । अपरे तु उज्जीवनकृतार्थीकरणयोः द्वारद्वारिभावेन भेदमाहुः । **कुपथप्रवृत्तिनीति ;** कुत्सितः पथः कुपथः ; पथशब्देन समासो न पथिन्शब्देन । तेन "कापथ्यक्षयोः" इति न भवति । पठितश्च त्रिकाण्डशेषे "पथः पन्थाश्च मार्गः स्यात्" इति पथिन्शब्दसमानार्थः पथशब्दोऽकारान्तः । शंकरादिकृतानां शारीरकव्याख्यानानामनादरणीयत्वे हेतुमाह—**परमर्षिप्रणीतानीति** । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् अत्र यानीति शेषः । यानि परमर्षिप्रणीतानि शास्त्राणि तेषां महर्षिप्रणीतानि व्याख्यानानि सन्ति चेदित्यर्थः । व्याख्येयानीति गहनार्थत्वसूचकम् । **सन्त्यपि तान्यनादृत्य व्याख्येयान्तराणी**त्यत्र व्याख्येयान्तरकथनं दृष्टान्तार्थम् ; यथा व्याख्येयान्तराणां शारीरकविरुद्धानामप्रामाणिकत्वं, तथा बोधायनव्याख्यानविरुद्धानां शंकरादिकृतव्याख्यानानामप्रामाणिकत्वमित्यर्थः । यद्वा, तेषां च महर्षिप्रणीतानीत्यत्र चशब्दो भिन्नक्रमः । परमर्षिप्रणीतानि व्याख्येयानि तेषां महर्षिप्रणीतानि व्याख्यानानि च सन्ति चेत्, तान्येव व्याख्येयानि व्याख्यानानि चानुरोद्धव्यानीत्यर्थः । **बाधकानुपलम्भादिति ;** "सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्" इत्यत्र व्याख्यानान्तरवर्णनं परमतानुसारेण कृतम्[1] । अनन्तरमेव वृत्तिकारोक्तार्थवर्णनात् ; अतो न तद्विरोधः । **पूर्वभागार्थानां शिक्षणीयत्वमिति ;** अरुणाधिकरणादिष्विति भावः । **इष्ट-**

---

१. **परमतसिद्धान्तिमतयोरेकत्र प्रदर्शने रत्नाङ्गारयोरिव तरतमभावः सुस्पष्टो भवेत् । परमतस्य च स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रिया । परैस्तु वृत्तिकारविरुद्ध एवार्थः सिद्धान्ततया वर्णित इति भावः ।**

देवतोपासनरूपं मङ्गलमिति ; उपासनाशीरूपं मङ्गलमित्यर्थः । अत एव वक्ष्यति ' वस्तुनिर्देशो भवत्वित्याशीर्वादश्च कृतौ भवतः ' इति । केचित्तु भक्तिप्रार्थनमपि भक्तिरूपमिति मन्यन्ते । यद्वा, उपासनस्य स्वतोऽनुकूलत्वमवगम्य तत्प्रार्थयमानेन तस्याप्यनुष्ठितत्वसंभवादेवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । **मङ्गलाचारयुक्तानामिति ;** न चेदं वचनं जपहोमादितुल्यतया आदर्शदर्शनादिमङ्गलाचारस्य विनिपातनिवृत्तिहेतुत्वावगमकं, न त्वारम्भकाले मङ्गलकर्तव्यतायां प्रमाणम् ; अत एव मङ्गलानुष्ठाने आचारमेव प्रमाणयन्तीति वाच्यम्—समाप्तिप्रतिबन्धकस्यापि विनिपातशब्दार्थत्वेन मङ्गलाचरणस्य विघ्ननिवारकत्वावगमकत्वेन प्रामाण्यसंभवात् । **यथा चोदनासूत्र इति ;** " चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः " इति सूत्रे यश्चोदनालक्षणः स धर्म इति धर्मस्वरूपे कथिते, यथा चोदनैव प्रमाणमित्यर्थादुक्तं भवति तथेत्यर्थः । **प्रह्वीभावावगमात् प्रणतिरपि फलितेति ;** प्रणतिरप्यनुष्ठिता भवतीत्यर्थः । ननु विनतेत्युक्तिमात्रेण कथं प्रणतिरप्यनुष्ठितेत्यवसीयते ? तथा सति ' उपासकानां भगवान्मोक्षप्रदः ' इत्युक्तिमात्रेण एतद्वाक्यप्रयोक्तॄणां सर्वेषामप्यनुष्ठितोपायत्वप्रसङ्गे मोक्षप्रसङ्ग इति चेत्—न ; अतिसुकरस्य प्रणामस्य रक्षादीक्षारूपेष्टसाधनत्वमवगम्य तदन्येषामप्युपदिशता भाष्यकृता साप्यनुष्ठितेत्युक्तेर्विरोधाभावात् । **णमु प्रह्वत्वे इति हि धातुरिति ;** ननु भक्तिविनतशब्दयोः प्रह्वीभावावगमकत्वमुपन्यस्य भक्तिशब्दस्य प्रह्वीभावावगमकत्वोपपादकानुपन्यासेन नमेस्तदुपन्यासोऽसंगतः । न च भक्तिशब्दे प्रह्वीभावावगमकत्वस्योपपादकनिरपेक्षतया तदनुपन्यास इति वक्तुं शक्यम् ; प्रत्युत भक्तिशब्दस्यैव प्रह्वीभावार्थकत्वस्याप्रसिद्धत्वेन तदुपपादकसापेक्षतया तदुपन्यास एव हि युक्त इति चेत्—मैवम् ; भक्तिविनतिशब्दयोश्चैकार्थ्यं वक्तव्यम् ; इतरथा रक्षाहेतुत्वं विनतेरुपन्यस्य तदतिरिक्ताया भक्तेः प्रार्थने किं तेन संगतं स्यात् ? अतो भक्तिविनतिशब्दयोरैकार्थ्यात्प्रक्रमस्थविनतशब्दस्य " णमु प्रह्वत्वे " इति स्मृत्यनुसारेणार्थे कथिते भक्तिशब्दस्याप्यर्थः कथितः । यथा—

" विदितः स हि धर्मज्ञः शरणागतवत्सलः ।
तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि ॥ "

इत्यत्र मैत्र्याः शरणागतिरूपत्वसिद्धिरिति मत्वा ' णमु प्रह्वत्वे इति हि धातुः ' इत्युक्तम् । न च नमेः प्रह्वीभावार्थकत्वे विनतशब्दस्य न्यासोपासनाख्यविद्याविशेषनिष्ठ-

परत्वं न स्यादिति वाच्यम्, उपसर्गबलेन ज्ञानविशेषविशिष्टब्रह्मीभाववाचकत्वसंभवेन विद्याविशेषवाचित्वसंभवात्। **विषयविषयिरूपेणेति**; विषयो ब्रह्म, उपासनफले विषयिणी। न चोपासनस्य तृतीयाध्यायप्रतिपाद्यस्य विषयित्वेऽपि कथं फलस्य चतुर्थाध्याय-प्रतिपाद्यस्य विषयित्वमिति वाच्यम्; फलभूताया मुक्तेरपि भगवदनुभवरूपतया विषयित्वेन क्रोडीकारसंभवेनादोषात्। **भवतीति भुवनमिति**; यद्यपि भुवनशब्दः "भूसूधू-भूस्जिभ्यश्छन्दसि" इति छन्दसि निपातितः, तथापि "वा भुवनम्" इत्यत्र "बहुल-स्मरणात् भाषाविषयत्वमप्यस्ति" इति वैयाकरणोक्तेरदोषः। **रूढिशक्त्या कुलालादिव्या-वृत्तिरिति;** यद्यपि योगोऽतिप्रसक्तः, तथापि रूढ्या तन्निरास इति भावः। यद्यपि रूढ्यन-भ्युपगमेऽपि अखिलशब्देनैव कुलालादिव्यावृत्तिसिद्धिः, तस्याखिलकार्यहेतुत्वाभावात्; किंच लीलापदेनापि व्यावृत्तिसिद्धिः, प्रयोज्यरूपघटगतजन्मादिव्यापारस्य कुलाललीलात्वा-भावात्; तथापि इतरपदनिरपेक्षस्यापि भुवनशब्दस्य कुलालादिव्यावर्तकत्व-सिद्धिरित्यभिप्रेत्य तथोक्तमिति द्रष्टव्यम्। **अण्डजातानीति**; अण्डान्तर्वर्तीनि भुवनानि विवक्षितानीत्यर्थः; न त्वण्डसमूहा इति, भुवनशब्दस्याण्डवाचित्वाप्रसिद्धेः। किंच ब्रह्मणोऽण्डोत्पादकत्वगन्धाभावेन तद्व्यावृत्त्यर्थं साकल्यस्याप्यविवक्षणीयत्वापातात्। केचित्तु अण्डजातानि अण्डसमूहा अपीत्यर्थः, तेषामपि विपुलतरकार्यविशेषरूपत्वेन भुवनवा-च्यत्वसंभवात्। न चैवं ब्रह्मणोऽण्डानुत्पादकत्वेन तत एव तद्व्यावृत्तिरिति वाच्यम्, अखिलपदाभावे भूलोकादिलक्षणयत्किंचिद्भुवनजनकत्वस्य चतुर्मुखादावपि संभवेन तद्व्यावृत्त्यर्थत्वेनाखिलपदस्य सप्रयोजनत्वात्। **नञो निषेधवाचित्वेऽपि निषेध्यवशात् शुभत्वाशुभत्वे इति**; ननु यद्यत्र भुवनवैकल्यस्य निषेध्यस्याशुभत्वात् तन्निषेधस्य शुभत्वं, तर्हि "अखिलहेयप्रत्यनीक" इत्यत्र अखिलशब्दस्य भगवच्छरणागतिवाक्योपक्रमगतस्य हेयवैकल्यनिषेधवाचिनः शुभत्वं न स्यात्, निषेध्यस्य हेयवैकल्यस्य शुभत्वादिति चेत्—न; तत्रापि "अखिलहेयप्रत्यनीक" इत्यत्र निवर्तकवाचिप्रत्यनीकशब्देन निवृत्तिक्रियाव्यापारा-विषयत्वं हेयगतं निषिध्यते; हेयगतं च निवृत्तिक्रियाव्यापाराविषयत्वमशुभमेवेति तन्निषेध-स्यापि शुभत्वात्। **चिदचिद्भेदोऽप्यभिप्रेत इति**; अखिलशब्दस्य सर्वशब्दपर्यायतया सर्वत्वस्य बहुष्वेव वृत्तेः "पृथक्त्वनिवेशित्वात् संख्यया कर्मभेदः स्यात्" इति न्यायेन बहुत्वस्य भेदगर्भतया भुवनानां भेदः सिद्धो भवति। न च सर्वशब्दस्य बहुत्वसापेक्षत्वम-संप्रतिपन्नमिति वाच्यम्; "विश्वजित्सर्वपृष्ठः" इत्यत्र सर्वपृष्ठशब्दस्य चोदकप्राप्त-

ज्योतिष्टोमिकपृष्ठानुवादित्वं न संभवति, ज्योतिष्टोमे द्वयोरेव पृष्ठयोः सत्वेन तत्र बहुत्व-सापेक्षस्य सर्वशब्दस्याप्रवृत्तेः ; अपितु षाडहिकानां बृहद्रथन्तरवैरूपवैराजशाक्वररैवतानां विधिरिति सप्तमे स्थितत्वात्। **स्थेमा स्थितिरिति** ; न स्थिरत्वमित्यर्थः ; अयमाशयः—यद्यपि स्थिरशब्दादिमनिच् न संभवति, पृथ्वादिष्वस्य पाठाभावात् ; अत एवोक्तं वृत्तौ "प्रियस्थिरेति सूत्रे प्रियशब्दस्य पृथ्वाद्यपाठादिमनिच् नोदाह्रियते" इति ; तथापि तिष्ठतेरौणादिक इमनिच्प्रत्ययो बहुलवचनात् जनिमवेमादिवद् द्रष्टव्यः। प्रसिद्धश्चायं शब्दः शिष्टप्रयोगेषु "द्राघीयांसः संहताः स्थेमभाजः" इत्यादिषु। "निखिलजगदुदयविभवविलय" इत्यत्र विभवपदेन स्थितिरुच्यते। ननु मोक्षस्य पृथङ्निर्देशं सिद्धवत्कृत्य खलु तस्य भङ्गादि-शब्दयोरनन्तर्भाव उक्तः ; स न युक्तः, पृथक्कीर्तनस्यास्मिन् श्लोके अदर्शनात् , रक्षा-पदस्य स्वर्गादिफलप्रदत्वप्रतिपादकत्वादित्याशङ्क्य रक्षापदस्य स्वर्गादिफलप्रदत्वप्रतिपाद नानौचित्यं दर्शयति—**विनतेत्यादिपदेनेति** । **अध्यासपरिणामपक्षयोरिति** ; अध्यासपक्षः शांकरः, परिणामपक्षो यादवभास्करीय इति द्रष्टव्यम्। **तस्यार्थत्वाभावेनेति** ; अभेदे अन्तःप्रवेशासिद्धेः स्वमत एवान्तःप्रवेशश्रुतिस्वारस्यसंभवात् स्वमते अध्यासपरिणामपक्षवैलक्षण्यसिद्ध्यर्थमन्तःप्रवेशनियमनसंभवस्य पृथग्वक्तव्यत्वादित्यर्थः । **विस्तरेणोक्तस्येति** ;"जगदुद्भवस्थितिसंहारान्तःप्रवेशनियमनादिलीलम्" इति ग्रन्थकृतैवान्यत्र विस्तरेणोक्तस्यादिपदेन संक्षेपेणोक्तौ विवक्षितत्वोपपत्तेरित्यर्थः । **प्रयोजकव्यापारो हि लीलेति** ; ननु स्वतन्त्रकर्तृप्रयोजकराजव्यापाररूपप्रेषणादेः लीलात्वादर्शनात् बाललीलाप्रयोजकतत्पितृव्यापारभूतप्रार्थनादेर्लीलात्वाभावाच्च प्रत्युत प्रयोज्यभूतबाल-व्यापारस्यैव लीलात्वदर्शनाच्च कथमेतदिति चेत्—न ; तद्व्यापारस्तस्य लीला, नान्यव्यापारः इत्यत्र तात्पर्यात्। न चैवं नटविटविदूषकादिव्यापारस्य परिहासादेः राजलीलात्वं न स्यादिति वाच्यम् ; इष्टापत्तेः ; तत्र लीलारसनिष्पादकत्वेन लीलापदस्य औपचारिकत्वात्। न च "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" इति सूत्रे भगवता भाष्यकृता जगज्जन्मस्थितिध्वंसादेर्लीलैव प्रयोजनमिति जन्मादेर्लीलाप्रयोजकत्वोक्त्या लीलात्वाभावस्य सूचितत्वात् इह जन्मादिषु प्रयुज्यमानो लीलाशब्द औपचारिक एव स्यादिति वाच्यम् ; परिपूर्णानन्यप्रेर्यस्वच्छन्दपुरुषकार्यचेष्टाविशेषे लीलाशब्दस्य प्रचुरप्रयोगसत्त्वेन जन्मस्थित्यादेरपि मुख्यलीलात्वस्य सिद्धान्त्यभिमतत्वात् ; "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" इति सूत्रभाष्य-

स्यापि जगज्जन्मादेर्लीलात्वपरतया व्याख्यास्यमानत्वाच्च । **भङ्गस्य लीलात्वे युक्तेऽपीति** । न च भङ्गस्य नाशरूपत्वात् नाशस्य च जन्मस्थित्यादिवत् प्रयोज्यगतत्वाविशेषात् कथमर्धवैशसेन भङ्गस्य लीलात्वाभ्युपगम इति वाच्यम्; घटो विनश्यतीतिवत् घटो भनक्तीति प्रयोगाभावेन तयोर्भिन्नत्वात् । अत एव घटो जायते घटस्तिष्ठतीतिवत् घटो भनक्तीति प्रयोगाभावः । घटकर्तृकव्यापारौ जन्मस्थिती, भङ्गस्तु न तद्व्यापार इति विवेकः । **लीलात्वकथनेनोपादानत्वं फलितमिति** ; जगज्जन्मस्थित्योः परमात्मलीलात्वकथनेन परमात्मसमवेतव्यापारत्वोक्त्या परमात्मन एव भाव्यवस्थावत्त्वेन उपादानत्वलाभादिति भावः । ननु भूतशब्दस्य लब्धसत्ताकार्थकत्वे लब्धसत्ताकानां तेषां परमात्मसाध्या रक्षा कीदृशीत्याशङ्क्याह—**लब्धस्वरूपाणां चेति** । ननु लब्धस्वरूपाणां स्वरूपाप्रच्युतेर्भगवद्धरत्ववदलब्धस्वरूपाणां स्वरूपलाभरूपरक्षाया अपि भगवद्धरत्वात् कथं लब्धस्वरूपाणां रक्षैकदीक्ष इति पृथक्कृत्योच्यत इति चेत्, आनुकूल्यावस्थायां तद्रक्षाया निमित्तान्तरनैरपेक्ष्येण तत्र विशिष्योक्त्युपपत्तेः । **षष्ठ्याः संबन्धमात्रविषयत्वादिति** ; ननु यद्यपि संबन्धवाचिनी षष्ठी, तथापि यस्य विशेषस्याभिव्यञ्जकमस्ति तत्रैव पर्यवस्यति ; यथा देवदत्तस्येत्यभेदेन प्रवृत्ता षष्ठी पुत्रः पाणिः कम्बल इति प्रतिसंबन्धिवशेन पितृत्वावयवित्वस्वामित्वरूपविशेषेषु पर्यवस्यति ; न हि देवदत्तस्य पुत्र इत्युक्ते देवदत्तस्वामिकमन्यपितृकं पुत्रं प्रतियन्ति । ततश्च भूताभूतव्राते भूतव्रातशब्दस्य सापेक्षमसमर्थमिति न्यायेन अग्नीषोमीये आग्नेयशब्दवदसामर्थ्यादप्रवृत्तिः । अथवा, छत्रिन्यायेन लक्षणा वा समाश्रयणीया स्यात् । राजपरिषदित्यादौ तु परिषत्सेनादिशब्दानां समुदायिविशेषविशिष्टसमुदायवाचिनां नैकान्ततः समुदाय्यपेक्षा ; यथा वनवटादिशब्दानां तरुगजादिसमूहवाचिनामन्तर्भावितसमुदायिकतया न समुदाय्यपेक्षा, यथा वा पुत्रीयति जीवतीत्यादीनामन्तर्भावितेषिधारणकर्मकाणां न कर्मापेक्षा । ततश्च परिषदादिशब्देषु स्वाम्याकाङ्क्षामात्रं 'किंस्वामिका परिषत्' इति । ततश्च राजपरिषदित्यत्र राज्ञः स्वामित्वेनान्वयः राजस्वामिका परिषदिति । ततश्च तत्राप्यराज्ञां स्वामित्वमेव वार्यते । न च परिषच्छब्दतुल्य एवायं व्रातशब्दो न समूहादिशब्दवदिति वाच्यम् ; तर्हि तथैव वक्तव्यत्वेन संबन्धमात्रस्य षष्ठ्यर्थत्वप्रसाधनवैफल्यादिति चेत्—सत्यम् ; समूहशब्दपर्याय एवायं व्रातशब्दः "समूहनिकरव्रात" इति कोशपाठात् ; तथापि तस्यानर्थक्यप्रसङ्गात्

विवक्षितविशेषसिद्धिरित्यत्र तात्पर्यात्। इतरथा विनतविविधभूतेत्यनेनैव विवक्षितार्थसिद्धौ व्रातशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अत एव वक्ष्यति—एवं च व्रातपदप्रयोगस्यार्थवत्त्वं स्यादिति। ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रे संबन्धसामान्यषष्ठीपरिग्रहे ब्रह्मसंबन्धिनामपि जिज्ञास्यत्वं सिध्यतीति सर्वैरपि भाष्यकृद्भिर्व्यवहृतत्वाच्च। अत्र व्रातशब्दस्य "पशुर्मनुष्यः पक्षी वा" इत्यादिप्रमाणानुसारेणानियतवृत्त्युत्सेधजीववाचित्वं केचिन्मन्यन्ते; उक्तं च काशिकायां वृत्तौ "व्रातच्फञोरस्त्रियाम्" इत्यत्र—"व्राता अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः" इति; उत्सेधजीविनः शरीरप्रयासजीविन इत्यर्थः। "काममात्मानम्" इत्यादिस्मृतेर्भगवदाज्ञारूपायाः संसारिचेतनमात्रविषयत्वात् कथमनया स्मृत्या भगवतोऽपि संश्रितरक्षणानुष्ठानस्याभिमतत्वसिद्धिरित्यत आह —**ईदृशीति**। **परत्वसौलभ्ये च समाश्रयणीयतानिमित्ततयेति**। ननु अखिलेत्यादिप्रथमपादप्रतिपाद्यस्य जगत्कारणत्वस्य परत्वपर्यवसितत्वेऽपि विनतविविधेतिद्वितीयपादप्रतिपाद्यस्य मोक्षप्रदत्वस्य कथं सौलभ्यपर्यवसितत्वम्? न हि पुरुषार्थप्रदत्वमात्रेण सौलभ्यं सिध्यति, तथा सति कल्पककनकाचलादेरपि सौलभ्यप्रसङ्ग इति चेत्—मैवम्; दातृत्वस्यापि सौलभ्यपर्यवसितत्वात्। उक्तं हि अभिगम्यत्वमोक्षप्रदत्वलक्षणं सौलभ्यमिति। वक्ष्यति च ग्रन्थकारः "अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्" इत्यत्र—"कारुण्यसौशील्यादीत्यत्र कारुण्यसौशील्यवात्सल्यौदार्याणि सौलभ्योपयुक्तानि" इति। ततश्च नानुपपत्तिः। "य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति" इति मोक्षप्रदत्वलक्षणं सौलभ्यमित्यर्थः। **सं बाहुभ्यां नमतीत्यादि**; पतत्रैः कर्मभिः द्यावापृथिवी संजनयन् परमात्मा स्वाश्रितविषये बाहुभ्यां संनमति सम्यक् प्रह्वीभवति "प्रह्वीभवति नीचे हि परो नैच्यं विलोकयन्" इत्यादिस्मृतेरित्यर्थः। विदीप्त इत्यत्र विशब्दस्य दीप्तिमात्रव्यावर्तकत्वस्य स्वरसतः प्रतीयमानत्वात् पूर्वभागप्रतिपाद्यत्वरूपविशेषणविशिष्टतया दीप्तमित्यस्यार्थस्य स्वरसतोऽप्रतीतेराह—**यद्वा क्षुद्रसुखेति**। केचित्तु द्वितीयपक्षे दीप्तिविदीप्त्योर्भिन्नविषयतया अस्वारस्यं मन्यमानाः प्रथममेव पक्षं रोचयन्ते। ते च तद्वाक्यमेवं योजयन्ति—अग्न्यादिरूपतया पूर्वभागेऽपि ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वमस्त्येव, "तदेवाग्निस्तद्वायुः" इति उपनिषद्वाक्येन तथैव ज्ञायमानत्वात्। वेदान्तभागे तु विशेषेण दीप्तमिति; अद्वारकतयेत्यर्थः। **व्युत्पत्तिलक्षणसौष्ठवाभाव इति**; व्युत्पत्तिसमर्थनं प्रथमाधिकरणे; लक्षणसौष्ठवसमर्थनं जन्माद्यधिकरणे। **रूढिशक्त्येति**; रूढत्वात् श्रीनिवासे ब्रह्मणीत्यनेन नारायणस्यैव ब्रह्मत्वावि-

ष्करणादिति भावः । **ब्रह्मणस्तदुत्तीर्णत्वं चेति** ; भेदाभेदवादिपक्ष इत्यर्थः । वक्ष्यति हि श्रीनिवासशब्दं प्रस्तुत्य—अनेनैवेश्वरोत्तीर्णब्रह्मवादिनो भेदाभेदवादिनो निरस्ता इति । परस्मिन्नित्यनेन "ब्रह्मविदाप्नोतिपरम्" इति श्रुतिगतपरशब्दार्थसूचनमुखेन "परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः" इत्यधिकरणार्थस्य प्राप्यान्तरव्युदासस्य परशब्दप्रत्यभिज्ञया "न स्थानतोऽपि परस्य" इत्यधिकरणार्थस्य उभयलिङ्गत्वस्य वा स्मरणं संभवतीत्यभिप्रयन्नाह—**परस्मिन्नित्यादि** । वस्तुतोऽर्थद्वयसूचनमपि संभवतीति ध्येयम् । **अविशेषेण भक्तिरूपेत्युक्तत्वादिति** । नच "अत्रापि 'छागो वा मन्त्रवर्णात्' इति न्यायोऽभिप्रेतः" इति पूर्ववाक्येन, "शेमुषी भक्तिरूपेति भक्तिरूपज्ञानस्योपायत्वं प्रागुक्तम् ; कथमिदानीं प्रीतिरूपध्रुवानुस्मृतेरुपायत्वं प्रतिपाद्यत इत्यत्राह—एवंरूपेति ; एवंरूपा साक्षात्कारप्रीतिरूपत्वपर्यन्ता ध्रुवानुस्मृतिरेव भक्तिशब्दवाच्येत्यर्थः" इति लघुसिद्धान्तग्रन्थेन च विरोधः शङ्कनीयः ; एतस्य मतान्तरत्वेनादोषात् । **रक्षैकदीक्षे परस्मिन्नित्यन्तैरिति** ; अत्र रक्षैकदीक्ष इत्यस्मात्परम् 'इति' शब्दोऽध्याहर्तव्यः ; ततश्चेत्थं योजना—परस्मिन्नित्यन्तैः प्रतिपादित उपेयभूत एव रक्षैकदीक्ष इति सिद्धोपाय उक्त इति । ततश्च रक्षैकदीक्ष इति पदोपादानवैयर्थ्यं न चोदनीयमिति द्रष्टव्यम् । **भाट्टप्राभाकरा व्यावर्तिता** इति । भुवनशब्दस्य विपुलतरकार्यविशेषवाचितया तत्सर्गस्य "न कदाचिदनीदृशं जगत्" इति वदद्भिरनभ्युपगतत्वादिति भावः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीसुदर्शनभट्टारकविरचिता श्रीभाष्यव्याख्या

श्रुतप्रदीपिका ।

वरदं द्विरदाद्रिशेखरं कमलाया दयितं दयानिधिम् ।
सकलार्थिजनार्थितप्रदं प्रणमामि प्रणतार्तिहारिणम् ॥

वेदान्तसूत्रभाष्यार्थमाचार्योपासनाच्छ्रुतम् ।
तद्गिरा दीपिकेवाहं दर्शयिष्ये यथामति ॥

आरिप्सितप्रबन्धस्याविघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनार्थमिष्टदेवतोपासनलक्षणमङ्गलं श्रुत्या कुर्वन्नार्थं प्रतिपाद्यं संक्षेपतः श्रोतृबुद्धिसमवधानाय दर्शयति—**अखिलेति** । प्रथमेन पादेन प्रथमद्विकार्थसंक्षेपः, द्वितीयेन तूत्तरस्य । भवतीति भुवनं कार्यजातम् । कतिपयकारणचतुर्मुखादिव्यावृत्त्यर्थमखिलशब्दः । प्रायिकत्वनिवृत्त्यर्थं सकलेत्यनुक्तिः । "अज्ञातं नास्ति" इतिवदखिलेति व्यतिरेकोक्तिः । अकारोपक्रमत्वसिद्ध्ये निखिलेत्यनुक्तिः । तस्य भगवद्वाचकत्वशक्तियोगात्तदविवक्षायामपि माङ्गलिकत्वमकारस्य । नञो मङ्गलेतरत्वं निषेध्यविशेषापेक्षया, न स्वतः । अत्र तु वैकल्यनिषेधेन पौष्कल्यपरत्वात् माङ्गलिकत्वमेव । **जन्म** त्रिविधम् । **स्थेमा**—अन्तर्यामिविष्ण्ववतारादिमुखेनैव करणीया विविधा स्थितिः । **भङ्गः**—नित्यनैमित्तिकप्राकृतरूपः । मोक्षस्य लयान्तर्भावेऽपि शास्त्रस्य प्रधानप्रयोजनतया विषयवत् पृथगेव वक्तव्यत्वादनेकार्थसाधारणेन शब्देन तमन्तर्भावयितुमयुक्तम् । अतो हि पूर्वाचार्याः पृथगूचुः—"जगज्जन्मस्थितिध्वंसमहानन्दैकहेतवे" "जगदुद्भवस्थितिप्रणाशसंसारविमोचनादयः" इति । आदिशब्देनानुप्रवेशनियमनधारणादि गृह्यते; प्रदेशान्तरे "जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारान्तःप्रवेशनियमनादिलीलम्" इति स्वेनैव कण्ठरवेणोक्तार्थस्वीकारस्यैवोचितत्वात् । "अप्रमेयोऽनियोज्यश्च" इत्याद्युक्तप्रकारेण सापेक्षत्वादिव्युदासाय लीलाशब्दः । जनयितृत्वाद्यनुक्त्वा जन्माद्युक्तिरुपादानाभिप्राया; "बहु स्यां प्रजायेयेति" इति हि श्रुतिः । लीलाशब्देन निमित्तत्वं द्योतितम् । अवाप्तसमस्तकामस्य व्यापारानुपपत्तिं परिहरतानेन लीलाशब्देन द्वितीयलक्षणार्थश्च सूचितः । अथ द्वितीयद्विकार्थं संक्षिपति—**विनतेति** । विनतरक्षापदाभ्यां तृतीयचतुर्थलक्षणार्थौ सूचितौ । विशेषेण नताः प्रह्वीभूता उपासकाः; तद्द्वैविध्यं "तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्" इत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण । **भूताः**; भगवज्ज्ञानेन लब्धसत्ताका इति भावः; "अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद, सन्तमेनं ततो विदुरिति" इति श्रुतेः । विनतभूतसंबन्धी व्रातो विनतभूतव्रातः । व्रातशब्देन "आस्फोटयन्ति पितरः" "पशुर्मनुष्यः पक्षी वा" इत्याद्यर्थोऽभिप्रेतः । रक्षा इष्टप्रापणानिष्टनिवारणलक्षणा । एकशब्दः प्राधान्यपरः "अप्यहं जीवितं जह्याम्" "काममात्मानं भार्यां पुत्रं वोपरुन्ध्यान्न त्वेव दासकर्मकरम्" इति ह्युक्तम् । सा प्रधाना दीक्षा यस्य तत्तथोक्तम् । दीक्षाशब्देनावर्जनीयत्वं गर्भितम्; "एतद्व्रतं मम" इति हि तदुक्तिः । अथ शास्त्रोपो-

द्धातचतुःसूत्र्यर्थमाह—**श्रुतीति** । ब्रह्मणो मानशून्यत्वान्यमानकत्वव्युदासेन शास्त्रारम्भणीयता हि तदर्थः । श्रुतिशब्दः प्रमाणवैलक्षण्यं द्योतयति ; श्रूयते नित्यमिति हि श्रुतिः । शिरःशब्देनानन्यपरभागोक्तिः । विदीप्तिः विशेषेण दीप्तिः ; अग्न्यादिरूपेण कर्माराध्यताया अपि वेदान्तावगतत्वं ब्रह्मणः स्वतोऽनन्तपुरुषार्थत्वं चाभिप्रेत्य विशेषेण दीप्तत्वमुक्तम् । ब्रह्मणीति सामान्यशब्दः । श्रीनिवास इति विशेषशब्दः । अत्र " छागो वा मन्त्रवर्णात् " इति न्यायोऽभिप्रेतः । श्रीनिवासशब्देन रूढितोऽवयवतश्च त्रिमूर्त्यैक्यसाम्योत्तीर्णत्वादिव्युदासो नित्यविभूतियोगश्च फलितः । **परस्मिन्निति** " परमतः सेतून्मान " इत्यत्र निर्णीतं प्राप्यत्वं विवक्षितम् । अथोपायोपेयात्मके प्रतिपाद्ये विनतपदसूचितमुपायांशं विशिनष्टि—**शेमुषी भक्तिरूपेति** । अत्रापि छागपशुन्यायोऽभिप्रेतः । पदद्वयेन धीकर्मसमुच्चयवाक्यार्थज्ञानमात्रोपायत्वव्युदासः । स्वनिकर्षाभिप्रायेणाह—**ममेति** । **भवतु**—फलान्तरादेतद्विषयोपायः स्वादुतम इति भावः । एवं परमविषयो दर्शितः । प्रयोजनं चात्रातिसंक्षिप्तम् ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमेघनादारिसूरिविरचिता श्रीभाष्यव्याख्या

नयप्रकाशिका ।

श्रीमदात्रेयनाथार्यान् गुरून्नः परमान् गुरून् ।
श्रीरामप्रमुखान् सर्वान् श्रीमद्रामानुजं मुनिम् ॥ १ ॥
कृष्णद्वैपायनं व्यासं साक्षान्नायप्रवर्तकम् ।
सर्वज्ञमञ्जनासूनुं जानकीनायकप्रियम् ॥ २ ॥
जननीं जगतां लक्ष्मीं गरुडध्वजवल्लभाम् ।
नियन्तारमशेषाणां जीवानामचितामपि ॥ ३ ॥
श्रियः पतिं हयग्रीवं कल्याणगुणसागरम् ।
निर्मलं चापि जगतां कारणं कमलेक्षणम् ॥ ४ ॥
प्रणम्य लक्ष्मणार्यस्य भाष्ये त्र्यय्यन्तगोचरे ।
गम्भीरेऽतिनिगूढानां नयानां तु प्रकाशने ॥ ५ ॥

प्रयत्नः क्रियते बुद्ध्या तत्प्रसादसमुत्थया ।
यथाश्रुतं यथाशक्ति मेघनादारिणा मया ॥ ६ ॥
आचार्याणां निबन्धेषु प्राचां प्रौढेषु सत्स्वपि ।
विवृतौ भाष्यशब्दानां यतस्तेषामुपक्षयः ॥ ७ ॥
भाष्यस्यापि च सूत्राणां पाठगत्यनुधावनात् ।
शङ्कोत्तरत्वात्तेषां च पूर्वराद्धान्तपक्षयोः॥ ८ ॥
व्यामिश्रत्वादुपन्यासो मन्दधीभिर्न भाव्यते ।
तेषामप्यतिसंकोचाद्दीपग्रन्थेऽपि कृत्स्नशः ॥ ९ ॥
नोपन्यासः कृतस्तस्मात्तत्प्रवृत्तौ प्रयोजनम् ।
वेदमार्गानुसारीति जनोऽयं तु कलावपि ॥ १० ॥
दुष्टोक्तावप्यनुग्राह्यो दोषज्ञैरपि पण्डितैः ।
हन्त सूक्ष्मदृशोऽप्यात्मगुणान् मेरुसमुन्नतान् ॥ ११ ॥
परदोषांश्च निर्वैरा ये न पश्यन्त्यपि स्फुटान् ।
महान्तस्ते प्रहृष्यन्ति सदुक्त्या स्वल्पयापि हि ॥ १२ ॥
क्षीणस्यापि शशाङ्कस्य ज्योत्स्नयेव महार्णवः ।
प्रपद्य प्राञ्जलिर्याचे वेदार्थनयपण्डितान् ॥ १३ ॥
चिरकालप्रयत्नेन बहुशास्त्रनिरीक्षणात् ।
महता चावधानेन कृतस्यास्य निरीक्षणम् ॥ १४ ॥
ग्रन्थस्यापि च कार्त्स्न्येन विमर्शे गुणदोषयोः ।
स्वीकार्यो गुणबाहुल्ये त्याज्यो वेतरथा तु सः ॥ १५ ॥
निर्दोषं न हि लोके ... . षु ।
सर्वारम्भा हि दोषेणेत्युक्तं भगवतैव यत् ॥ १६ ॥
किं वा न दोषवाहुल्यमत्र भावयतः स्वयम् ।
भाष्यार्थसंशये यस्य स्वप्नेऽर्थान् प्राह भाष्यकृत् ॥ १७ ॥
न्यायोपन्यासपाण्डित्यं यदेतत्संनिरीक्षणात् ।
ज्ञायेत नूनं मन्दानामपि प्राग्रधियां किमु ॥ १८ ॥

परव्याख्यादिभङ्गेषु प्रकारावगमोऽपि च ।
सांख्यादिदर्शनानां च ················ ॥ १९ ॥

संक्षेपाद्रूपविज्ञाने तन्निरासेऽपि पाटवम् ।
प्रसादे विस्तरो वाचां दुर्ग्रहस्त्वप्रसादतः ॥ २० ॥

अतोऽयं मध्यमां रीतिमवलम्ब्य प्रणीयते ।
न प्रागल्भ्यमुपन्यासे शब्दव्याख्यानमात्रतः ॥ २१ ॥

केवले चाप्युपन्यासे भाष्यार्थावगमो न हि ।
तस्मात्तु पूर्वपक्षादेरुपन्यासे क्वचित्क्वचित् ॥ २२ ॥

अर्थाद्व्याख्यास्यते भाष्यं समाप्तावपि पक्षयोः ।
अत्यन्तगहनं भाष्यमुपादायापि शब्दतः ॥ २३ ॥

अन्यत्रापि यथायोग्यं तद्व्याख्या क्रियते स्फुटम् ।
कर्ममीमांसानभिज्ञज्ञापनाय यथोचितम् ॥ २४ ॥

तत्र तत्र प्रदर्श्यन्ते न्यायास्तत्रोदिता अपि ।
अन्या अपि च वैचित्र्यो निरीक्ष्या ग्रन्थ एव तु ॥२५ ॥

[1]प्रणम्य याचे भूयोऽपि प्राज्ञानस्य निरीक्षणम् ॥
प्रणिपातप्रसन्ना हि साधवोऽभीष्टदायिनः ॥ २६ ॥

ग्रन्थस्योपक्रमे निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं प्रचयगमनार्थं च स्वाभीष्टपरदेवतानुस्मृतिरूपां भक्तिं शब्दात्प्रार्थयमाना भाष्यकृतः शिष्यबुद्धिसमाधानाय चार्थाच्छास्त्रप्रतिपाद्यार्थं संगृह्णन्ति—**अखिलेति श्लोकेन** । प्राचामाचार्याणां ग्रन्थारम्भे स्वेष्टदेवताविषयनमस्काराद्यन्यतमाचारात् तदनुष्ठेयता सिद्धा । नन्विष्टदेवतास्मरणादेरनुष्ठेयतास्तु तदारम्भे; किमर्थं स्वानुष्ठानानुसारिग्रन्थनिवेश इति चेत्, स्वग्रन्थप्रवर्तकशिष्याणामतिशयितमङ्गलसिद्ध्यर्थमिति ब्रूमः । महापुरुषस्वगुर्वादिकृतपरदेवतास्तुत्यादिकीर्तनादभीष्टसिद्धिर्भवतीति पुराणादितो लोकतश्च सिद्धम् । पूर्वाचारतोऽपि ग्रन्थे तन्निवेशः सिद्धः । नन्विष्टदेवतास्मरणादेरविघ्नसमाप्त्यादिफलार्थता[2] केनावगम्यत इति चेत्,

---

१. प्रणम्य प्राञ्जलिर्याचे भूयोऽप्यस्य. A. २. फलकाम्यता. G,

"मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ।
जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥"

"स्मृते सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते ।
पुरुषं तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम् ॥"

इत्यादिस्मृतिभिरिति ब्रूमः । मङ्गलाचारोऽपीष्टदेवतास्मरणादिरेव । विनिपातो नाम स्वाभीष्टसिद्धिविघात एव । मङ्गलाचारयुक्तस्य तदभावो हि तत्रापाद्यते । संसारिणः प्राचीनानादिपापसंभवात् तन्मूला विघ्नाः पाक्षिकत्वेनापि संभवन्तीति तन्निरासाय मङ्गलाचरणे यत्नः कार्य एव । ननु ग्रन्थकर्तॄणां सिषाधयिषितार्थाविघ्नपरिसमाप्त्यादिरेव फलत्वेनेष्ट इति केनावगम्यत इति चेत् ; उच्यते—सिषाधयिषितार्थविशेषविशिष्टस्यैव प्रेक्षावतः क्रियासु कर्तृता लोकवेदयोः सिद्धा । ग्रन्थकर्तुः तदविघ्नपरिसमाप्त्यादेरेवेष्टत्वेन धीस्थत्वात् तस्यैव फलत्वेन विशेषणता युक्तेति । ननु अविघ्नपरिसमाप्त्यादेः काम्यत्वेन तत्साधनेष्टदेवतास्मरणादेस्तदारम्भे नावश्यमनुष्ठेयता, काम्यकर्मणामवश्यानुष्ठेयत्वाभावादिति चेत्—न ; ग्रन्थकर्तॄणां सर्वेषां तदविघ्नसमाप्त्यादेरिष्टत्वेन तद्विशिष्टत्वात् तत्र प्रवृत्त्युपपत्तेः ।

नन्वखिलेति श्लोके केवलभक्तिप्रार्थनमेव दृश्यते, न तु परदेवतानमस्कारादिः ; नमस्कारादिना प्रीतभगवत्प्रसादाद्धि पक्षप्राप्तविघ्नशान्त्यादिसिद्धिः, न तु स्वेष्टप्रार्थनेनेति चेत्—न ; परमात्मनः स्वविषयभक्तिप्रार्थनेनापि नमस्कारादिनेव प्रसन्नत्वात् स्वेष्टसिद्धेः । अथवा, आशीरर्थे लोडस्तु । ननु भाष्यारम्भ इष्टदेवतास्मरणादेर्नावश्यानुष्ठेयता, शाबरभाष्यादिष्वदर्शनादिति चेत्—न ; तत्तद्भाष्यव्याख्यातृभिरारम्भे मङ्गलाचारस्तत्तद्भाष्यकृद्भिर्धर्मादिपदैः कृत इति प्रसाधितत्वात्, प्रशस्तपादभाष्ये कण्ठोक्तिदर्शनाच्च । अतः पूर्वाचार्यैरविशेषेण तदारम्भ इष्टदेवतानमस्कारादिरनुष्ठित एव । भगवता कृष्णद्वैपायनेनापि ब्रह्मजिज्ञासेति वदता मङ्गलाचारः कृत एव । अत्र चाखिलेत्यादिश्लोके शब्दादर्थाच्च तत्सूत्रविवृतिमात्रमेव ग्रन्थाविघ्नसमाप्त्यादिसिद्ध्यर्थं क्रियते । ननु अविघ्नसमाप्त्यादिसिद्ध्यर्थं परमात्मविषयभक्तिप्रार्थनमस्तु ; तद्ग्रन्थे वक्ष्यमाणशास्त्रार्थसंग्रहस्य तु न प्रयोजनमिति चेत्—न ; शिष्यबुद्धिसमाधानप्रयोजनस्योक्तत्वात् । तथात्वे हि वक्ष्यमाणार्थे तेषां धीसमाधिः ; अन्यथा वक्ष्यमाणार्थस्वरूपमजानन्तस्ते मुह्येयुः । जन्मादिलक्षणलक्षितस्य ब्रह्मणो ध्येयत्वाभिधानात् तस्य [1]प्राधान्यद्योतनेन मीमांसाशास्त्रस्यार्थोऽपि द्योतितः ।

१. तत्र प्राधान्य. A.

ब्रह्मैव हि प्रधानतो वेदार्थः । कर्मणामपि ब्रह्मसमाराधनत्वेन ब्रह्मप्रधानत्वात् सर्ववेदस्य ब्रह्मप्राधान्यम् । तच्च तत्र तत्र भाष्ये द्योत्यते । नन्विष्टसाधनं हि शास्त्रार्थत्वेनेष्टम्; यत एवमुक्तम्—"अशेषजगद्धितानुशासनश्रुतिनिकरशिरःसमधिगतोऽयमर्थः जीवपरमात्मयाथात्म्यज्ञानपूर्वकवर्णाश्रमधर्मेतिकर्तव्यताकपरमपुरुषचरणयुगलध्यानार्चनप्रणामादिरत्यर्थप्रियस्तत्प्राप्तिफलः" इति । एतद्ग्रन्थे वर्णाश्रमधर्मेतिकर्तव्यतायुक्तपरमात्मोपासनस्यैव वेदान्तार्थतोक्तेति प्रतीयत इति चेत्—न ; इष्टसाधनस्य प्राधान्येन वाक्यार्थत्वे ततोऽप्यतिशयेनेष्टस्य ब्रह्मणः प्राधान्यतो वाक्यार्थत्वसिद्धेः । इष्टसाधनमिति ह्युपासनस्य प्राधान्यं, न तु साधनत्वेन । वस्तुतस्तु इष्टसाधनमपि ब्रह्मैव ; ब्रह्मण एव सर्वफलसाधनत्वात् । सर्वशब्दवाच्यत्वाच्च प्रधानतो वाक्यार्थत्वम् । तस्य च फलप्रदत्वाकारेण साधनत्वेऽपि नाप्राधान्यम्, फलप्रदस्यैव प्रधानहेतुत्वात् ; लोके नृपादिषु तथा दर्शनात् । न हि नृपस्य स्वाश्रितानामभीष्टफलदातृत्वे निकर्षः, प्रत्युतोत्कर्ष एव । एवं परमात्मनोऽपि ब्रह्मण एव स्वर्गादिफलसाधनत्वेऽपि नाप्राधान्यमिति तस्यैव शास्त्रार्थत्वमित्युक्तम् । मोक्षाधिकारिणं प्रति ब्रह्मण एवोपायत्वमुपेयत्वं चेति शास्त्रे प्राधान्यतः प्रसाधनात् तस्यैव शास्त्रार्थता । अत एव हि "फलमत उपपत्तेः" इत्यत्र स्वर्गादिफलदातृत्वप्रसाधनं तुल्यन्यायतयेत्युक्तम् ।

ननु वेदार्थसंग्रहे "अस्य जीवात्मनोऽनाद्यविद्यासंचित"—इत्यारभ्य "वेदान्तजातम्" इत्यन्तेन ग्रन्थेनाविद्याजीवपरमात्मतत्संबन्धपरमात्मोपासनतत्फलरूपषडर्थानां वेदान्तप्रतिपाद्यत्वमुक्तम् । कथं ब्रह्मण एव वेदान्तप्रतिपाद्यत्वमुच्यत इति चेत्; अविद्यादीनां सर्वेषां वेदान्तार्थत्वे शास्त्रस्यैकार्थता न स्यात् । तद्ग्रन्थस्तु तेषामविशेषेण वेदान्तवेद्यत्वप्रतिपादनपरः, तत्रैव पूर्वग्रन्थे ब्रह्मण एव प्राधान्यतो वेद्यत्वाभिधानप्रतीतेः । भाष्ये ब्रह्मण एव प्राधान्यतो वेद्यत्वसाधनस्य तत्र तत्र प्रतीयमानत्वाच्च । जीवात्मस्वरूपज्ञानं च ब्रह्मविद्याङ्गमिति तत्र तत्रोच्यते । जीवपरमात्मस्वरूपज्ञानस्य तत्संबन्धज्ञानहेतुत्वाच्छेषशेषित्वरूपसंबन्धज्ञानस्याङ्गत्वं स्फुटम् । परमात्मनः शेषित्वज्ञाने हि ज्ञातत्वं, तथा जीवस्य शेषत्वज्ञाने हि ज्ञातता । उपासनस्यापि हि ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वात् न प्राधान्यतो वेद्यत्वम् । विरोध्यविद्यानिरूपणस्य च ब्रह्मविद्याप्रवृत्त्यर्थत्वान्न प्राधान्यतो वेद्यता । स्वस्वरूपाविर्भावपूर्वकब्रह्मानुभवात्मकमोक्षस्यापि ब्रह्मप्रसादाधीनस्वरूपत्वान्न प्राधान्यतः शास्त्रार्थत्वमिति ब्रह्मैव प्रधानतो वेदान्तार्थः । ननु वेदार्थसंग्रहादिषु संबन्धस्याङ्गत्वेनापि वेद्यतोक्तिर्न

प्रतीयते । किंच संबन्धिव्यतिरेकेण शेषशेषित्वरूपसंबन्धो दुर्निरूप इति चेत्, न। लोके स्वस्वामिभावसंबन्धस्य प्रतीतिव्यवहाराभ्यां सिद्धत्वात् । लोके तादृशसंबन्धस्त्वनित्यः, संबन्धिनोरागमापायित्वात् । जीवपरमात्मनोः संबन्धस्तु नित्यः, उभयोर्नित्यत्वात् । तच्च "अंशो नाना" इत्यादिषु साधितम् । तद्ग्रन्थे च स्फूर्तिः, "तदन्तर्यामिपरमात्मस्वरूप" इत्यन्तर्यामिशब्देन तत्स्फुरणात् । तच्छब्दस्य संबन्धपरत्वाभावे वैयर्थ्यं च स्यात् । अत एव हि—

"जीवब्रह्मान्वयाविद्यातद्ध्वंसोपायमोचनम् ।
विषयो वादिविमतेः रामानुजमते स्थितः ॥"

इति श्रीराममिश्रैः शास्त्रस्य षडर्थविषयत्वाभिधानम् । ननु विदुषामपि कर्मणामनुष्ठेयत्वप्रसाधनान्न षडर्थस्यैव शास्त्रविषयत्वमिति चेत्; न, वर्णाश्रमकर्मणामुपायेतिकर्तव्यतात्वादुपायकोटावेवान्तर्भावात् । एवं गतिविचारादेरपि यथायोग्यं षडर्थेष्वेवान्तर्भावो वर्णनीयः । वर्णितं चोत्तरत्रास्माभिः ।

अखिलेति श्लोकेन शास्त्रार्थः संग्रहेण द्योतितः । शास्त्रस्य प्राधान्यत एकार्थविषयत्वेऽपि उपेयोपाधितः पूर्वाचार्यैः प्रवर्तितः पूर्वद्विकार्थस्तत्र सप्तम्यन्तैः पदैः सूच्यते । तैस्तत्रोपायोपाधितः प्रवर्तित उत्तरद्विकारार्थः शेमुषीत्यादिपदद्वयेन सूच्यते । तत्र चाखिलेत्यादिपदेन निमित्तकारणत्वमात्रावगतावपि जन्मस्थेमभङ्गशब्दस्य जन्माद्यधिकरणसिद्धार्थद्योतनपरत्वात् तस्य च निमित्तोपादानपरत्वात्तत्रोक्तार्थो द्योत्यते । न हि तत्र शब्दत उपादानपरत्वधीः, लीलापदानन्वयप्रसङ्गात् । अखिलभुवनशब्देन चिदचिदीश्वराणामभिमतः स्वरूपस्वभावभेदः स्फोरितः । भुवनानां ब्रह्मान्तरात्मकजीवसमष्टियुक्तत्वात् अखिलशब्दस्य भेदापेक्षत्वात् भुवनभेदोऽपि सिद्धः । "अण्डानां तु सहस्रणाम्" इत्यादौ भुवनानां चानेकत्वं सिद्धम् । तस्योपादानत्वसूचनात् कार्यस्य तस्मादनन्यत्वमपि सूचितम् । सृष्ट्यादौ वैषम्यस्य जीवकर्मनिबन्धनत्वादविद्यायाः कर्मरूपतापि द्योतिता । आदिशब्देन नामरूपव्याकरणादेश्चिदचिदन्तःप्रवेशनियमननिर्वाह्यत्वादन्तःप्रवेशादिः सूचितः । तेन ब्रह्मणस्तदितरस्य च संबन्धो देहात्मभावनिबन्धन इति स्फोरितः । ननु "त्वदाश्रितानां जगदुद्भवस्थितिप्रणाशसंसारविमोचनादयः" इत्यादियामुनाचार्योक्तिषु मोक्षदत्वस्य जन्मादिविशेषणत्रयानन्तरमुपादानदर्शनात् "चिदचिदात्मकप्रपञ्चस्योद्भवस्थितिप्रलयसंसारनिवर्तनैकहेतुभूतः"

इति वेदार्थसंग्रहे स्वोक्तिदर्शनाच्चात्र जन्मादित्रयानन्तरादिशब्दस्तत्परत्वेन प्रयुक्त इति चेत्—न ; विनतविविधेत्यादिपदेनाविशेषेण तस्यैव सर्वफलदत्वसूचनान्मोक्षफलदत्वस्यापि सिद्धेः । न च विनतेत्यादिपदं मोक्षेतरफलदत्वपरमिति वाच्यम् ; तत्र विशेषाप्रतीतेः । न च तत्पदस्य मोक्षैकफलदत्वसूचनपरत्वमिति वाच्यम् , तत्राविशेषादेव । किंच तत्पदस्य "फलमत उपपत्तेः" इत्यधिकरणसिद्धार्थसूचनपरत्वात् तस्य चाविशेषेण परमात्मनः फलदत्वमात्रद्योतनपरत्वात् तादृशार्थपरत्वमेव युक्तम् । अन्यथा आदिग्रहणस्य मोक्षप्रदत्वपरतापक्षे गौरवम् । विनतेत्यादिपदस्य मोक्षफलदत्वमात्रद्योतनपरत्वपक्षे न्यायसिद्धसर्वफलदत्वद्योतित्वमसिद्धं स्यात् । "जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारान्तःप्रवेशनियमनादिलीलम्" इत्यादिभाष्ये संहारोक्त्यनन्तरमन्तःप्रवेशाद्युक्तिश्च दृश्यते । अतो यथोक्त एवार्थः । लीलापदेनावाप्तकामता द्योतिता । ततो हेयप्रत्यनीकतापि द्योतिता । जगत्कारणत्वाभिधानेन तदाकृष्टसर्वज्ञत्वादयश्च । तेनोभयलिङ्गत्वं सूचितमस्य ब्रह्मणः ।

विनतानि च तान्येव विविधानि भूतानि विनतविविधभूतानि, तेषां व्रातस्य रक्षैकदिक्षे रक्षाप्रधाने । विनतशब्देन शास्त्रीयोपायः सूचितः । भूतशब्देन विद्याकर्माधिकारिण एव सूचिताः ; अनधिकारिकृतशास्त्रीयकर्मणोऽकृतसमत्वात् तेषां फलासिद्धेः । प्रत्युत तदनुष्ठाने प्रत्यवाय एव, शूद्रादेरध्ययनादिकरणे प्रत्यवायस्मरणात् । अधिकारिणां वैविध्यं च साध्यस्वर्गादिफलरूपविशेषणद्वारा । स्वर्गकामादिपदनां वाक्येऽधिकारिविशेषणसमर्पकत्वेनान्वय इति पूर्वकाण्डे उक्तम् । अधिकारी च न कर्त्रतिरिक्त इत्युत्तरत्र वक्ष्यते । अतो न मोक्षैकफलपरत्वं विनतेत्यादिपदस्य ; न हि साध्यैक्ये कर्तृवैविध्योपपत्तिः । ननु स्वर्गादिफलसाध्यैक्येऽपि दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रादिकर्मकर्तृवैविध्यं दृश्यत इति चेत्—न ; स्वर्गादेः स्वर्गत्वाकारसाम्येऽपि कर्मानुरूपं भोग्यत्वाकारतारतम्यात् कर्तृविशेषणभेदात्तद्वैविध्योपपत्तेः । कर्मतारतम्यात् फलतारतम्यास्वीकारे एककर्मणैव स्वर्गादिफलसिद्धौ तदर्थकर्मान्तरानुष्ठानवैयर्थ्यं स्यात् । मोक्षस्य त्वेकरूपत्वान्न तद्द्वारा कर्तृवैविध्यम् । अत एव हि "विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्" इत्यत्र विद्यानां विकल्पोक्तिः । एकार्थानामेव हि विकल्पः । नन्वनेकविधफलत्वाकारेण कर्तृवैविध्याभावेऽपि दहरशाण्डिल्यादिविद्यास्वनुसंधेयब्रह्मकनिरूपणीयत्वेनोपासनात्मकज्ञानभेदात् तत्कर्तृभेदात्तद्वैविध्योपपत्तिरिति चेत्—न ; व्रातशब्दो हि समूहार्थः । क्रियातः पूर्वक्षणवृत्तित्वाकारमात्रात्तद्वै-

विध्यसिद्धौ तस्य च विविधशब्देनैव सिद्धत्वात् । अतः स्वर्गमोक्षादिफलविशेषणद्वारा भिन्नकर्तृपरो विविधशब्दः । एकविधफलत्वाकारेण सजातीयकर्तृबहुत्वपरो व्रातशब्दः । अतो यथाधिकारं विद्याकर्मस्वनुष्ठितेषु तेषां यथोचितफलदानेन रक्षाकरणमस्यैवेति सूचितं विनतेत्यादिपदेन । रक्षा चेष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारात्मिका । अतो मोक्षफलदत्वस्यापि तेनैव सूचनं युक्तम् । ननूपायार्थपरोत्तरद्विके फलदत्वस्य साधितत्वात् विनतेति पदस्य तत्परत्वे च तस्य कथमुपेयार्थपरत्वमिति चेत्—न ; उपासनात्मकोपायोपोद्घातत्वेन विचार इति तत्रैवोक्तत्वात् । श्रुतिशिरसीत्यादिपदद्वयेन च श्रुतिप्रमाणसिद्धकारणत्वमस्यैव, न तु प्रधानादेरिति द्योत्यते । तेन परस्य श्रुत्यर्थत्वेन प्रसिद्धत्वद्योतनात् श्रुतिविरुद्धसांख्यादिस्मृतिनिरासोऽपि सिद्धः ; केवलयुक्तिमूलत्वेनाभिमतवैशेषिकादिपक्षनिरासोऽपि । ब्रह्मणः सर्वश्रुतिवेद्यत्वेऽपि स्वरूपप्रतिपत्तेर्वेदान्ताधीनत्वात् श्रुतिशिरोवेद्यत्वाभिधानम् । कर्मप्रतिपादकवेदभागस्य ब्रह्मपरत्वं हि तदुपासनेतिकर्तव्यतात्मककर्मबोधनपरत्वात् तत्तत्कर्मसमाराध्यदेवतान्तर्यामितया वा । केचित्तु उपोद्घातरूपचतुःसूत्र्यर्थपरत्वं श्रुतिशिरसीत्यादिपदद्वयस्येत्युक्तम् ; तदसत् , चतुःसूत्र्या उपोद्घातत्वाभावात् । तच्चोत्तरपादादिष्वस्माभिरुक्तम् । ब्रह्मणीति वस्तुनिर्देशः । श्रीनिवासेति परस्मिन्निति पदद्वयेन ब्रह्मणः समोत्कृष्टतत्त्वाभावः सूच्यते , नित्याप्राकृतदेहयोगो नित्यविभूतियोगश्च । शेमुषीत्यादिपदद्वयेनासकृदावृत्तस्मृतिसंततेरेव वेदनशास्त्रार्थता सूचिता । ततो ज्ञानकर्मसमुच्चयस्य वाक्यार्थज्ञानमात्रस्य च मोक्षानुपायता च, उपासनात्मकज्ञानस्यैव मोक्षोपायत्वसूचनात् । तत्पदद्वयेनैव ब्रह्मानुभवात्मकमोक्षोऽपि सूचितः ; विधूताविद्यस्य पुरुषस्य ब्रह्मानुभवस्यैव मोक्षत्वात् । अतः प्रथमश्लोकेनार्थाच्छास्त्रार्थः सूचितः ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचिता श्रीभाष्यव्याख्या

तत्त्वटीका ।

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी ।
वेदान्ताचार्यवर्यो मे संनिधत्तां सदा हृदि ॥

स जयति यतिराजमुनिः करुणाजलधिः क्षमापरिष्कारः ।
करिशैलकृष्णमेघः काङ्क्षितवर्षी यदर्पितैस्तोयैः ॥ १ ॥

स्वतः सिद्धं शुद्धस्फटिकमणिभूभृत्प्रतिभटं
सुधासध्रीचीभिर्द्युतिभिरवदातत्रिभुवनम् ।
अनन्तैस्त्रय्यन्तैरनुविहितहेषाहलहलं
हताशेषावद्यं हयवदनमीडीमहि महः ॥ २ ॥

प्रणम्य वरदाचार्यवादिहंसाम्बुदावपि ।
त्रय्यन्तसूत्रभाष्यार्थतत्त्वटीका विधीयते ॥ ३ ॥

असावनतिसंक्षेपादतिविस्तरवर्जनात् ।
सर्वन्यायानुकूलत्वाद्ग्राह्यतां सारवेदिभिः ॥ ४ ॥

शातितः शतदूषण्यां शंकरादिमुधाग्रहः ।
शारीरकशरीरं तु व्यक्तमत्र प्रदर्श्यते ॥ ५ ॥

विश्वामित्रकुलीनेन वेदान्ताचार्यसूरिणा ।
शश्वद्विधीयते विश्ववैतण्डिकविधूननम् ॥ ६ ॥

निखिलनिगमश्रेणीचूडापरिष्कृतिरूपिणी
निपुणमनसामाशासौधस्थलीषु निबध्यते ।
यतिपतिभुवो भाष्यस्यासौ यथाश्रुतचिन्तित-
प्रवचनविधावष्टाविंशे जयध्वजपट्टिका ॥ ७ ॥

तत्र तावत्—

अखिलेत्यादिभाष्यस्य दशार्थानभिदध्महे ।
विषयादित्रिकस्योक्तिः प्रथमं प्रतिपाद्यते ॥ ८ ॥

तस्यार्थस्य च सौत्रत्वात्तद्विस्तारात्मकं पुनः ।
अनवद्यमिदं पद्यं भाष्यलक्षणलक्षितम् ॥ ९ ॥

यद्यपि "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति सूत्रं ब्रह्म जिज्ञासोस्तद्विचारस्य कर्तव्यत्वे प्रवृत्तम्, तथापि शारीरकविषयादिष्वप्यर्थतो वर्तते; यथा धर्मजिज्ञासासूत्रम्। आहुश्च—

"अथातो धर्मजिज्ञासासूत्रमाद्यमिदं कृतम् ।
धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम् ॥" इति ।

एवमत्रापि—

ब्रह्मेति तावद्विषयं प्राप्यत्वेन प्रयोजनम् ।
जिज्ञासाकर्मभावेन संबन्धमपि चाब्रवीत् ॥ १० ॥

निरतिशयबृहत्त्वं हि ब्रह्मशब्दार्थः; बृहतिधातोः "बृहेरम् च" इति मनिन्प्रत्यये अमागमे च ब्रह्मेति व्युत्पत्तेः "ब्रह्म परिबृढं सर्वतः" इति यास्कोक्तेश्च । यत्तु आथर्वणिकी निरुक्तिः बृंहणत्वमप्याह—"बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म" इति, पौराणिकी च प्रसिद्धिः, "बृहत्त्वात् बृंहणत्वाच्च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते" इति; तद्गोबलीवर्दन्यायादिति न विरोधः; बृंहणत्वस्य बृहत्त्वविशेषत्वाच्च । तदयमर्थः—स्वतो बृहत् बृंहणत्वेनापि बृहदिति प्रयुक्तपदान्तरपौनरुक्त्यपरिहाराय सामान्यशब्दसङ्कोचो गोबलीवर्दन्याय इति लक्षणानुसारेण बृहच्छब्दो बृंहणत्वात्मकबृहत्त्वादन्यत्र वर्तते; यथा "विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते" इति । तेनानवधिकातिशयबृहत्त्वमेव ब्रह्मशब्दार्थ इत्येके । अपरे तु बृहत्त्ववत् बृंहणत्वमप्यनवधिकातिशयं ब्रह्मशब्दार्थः, "बृहति बृंहयति" "बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च" इति पृथगभिधानस्वारस्यात् समुच्चयोपादानस्वारस्याच्चेत्याचक्षते । वयं तु ब्रूमः—उभयत्रापि विरोधाभावादुभयथाप्याचक्ष्महे इति । अयमत्र संग्रहः—

बृहत्त्वं ब्रह्मशब्दार्थो बृंहणत्वं तु तद्विदा ।
यद्वार्थो ब्रह्मशब्दस्य बृंहणत्वं बृहत्त्ववत् ॥ ११ ॥

अथवा बृहत्त्वबृंहणत्वसमुच्चयो वा । एतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं जन्माद्यधिकरणभाष्ये "उपलक्ष्यं ह्यनवधिकातिशयबृहत् बृंहणं च, बृहतेर्धातोस्तदर्थत्वात्" इति । अनयोश्च सर्वातिशायित्वमपरिच्छेदात् यास्कनिरुक्तिसामर्थ्याच्च सिध्यति ।

अनुपाधिकनिर्देशे ह्यसङ्कोचो मनीषिभिः ।
सिद्धे शब्दार्थसंबन्ध इति न्यायेन कथ्यते ॥ १२ ॥

ईदृशं ब्रह्म अस्य शास्त्रस्य प्रधानविषयः; प्राप्यतया परमं च प्रयोजनम्; निरुक्तिद्वयार्थस्य द्विकाभ्यां विवरणात् ।

प्राप्यत्वं ब्रह्मणः सिध्येद्बृंहणत्वस्य कीर्तनात् ।
स्वप्राप्तेः साधनत्वं हि बृंहणत्वमिहोच्यते ॥ १३ ॥

न च बृहतिधातौ बृंहयतीत्यभिधानस्य विरोध इति वाच्यम्, " बृह बृहि वृद्धौ " इति धातुद्वयसिद्धत्वान्निरुक्तिद्वयवाक्यस्य ।

अर्थमात्रे च तात्पर्यादन्यधातोश्च संग्रहः ।
तस्य धातोरिदित्त्वाच्च नुमागमसमन्वयः ॥ १४ ॥

प्रयोजनं चात्रावश्यं वक्तव्यम् । तदप्याहुः—

" सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् ।
यावत्प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यते ॥ " इति ।

" मीमांसाख्या तु विद्येयं बहुविद्यान्तराश्रया ।
न शुश्रूषयितुं शक्या प्रागनुक्त्वा प्रयोजनम् ॥ " इति च ।

संबन्धस्तु विषयभूतेन ब्रह्मणा निर्णायकत्वादिः, प्रयोजनभूतेन प्रापकत्वादिः, जिज्ञासापदविवक्षितविचारसाध्यविदीप्सि[illegible]नतितत्साध्यरक्षारूपैस्तु प्रयोजनैः यथार्हं साक्षात्परम्परया वा हेतुत्वबोधकत्वे ।

शास्त्रारम्भेषु सर्वत्र संबन्धः कथ्यते बुधैः ।
असंबद्धप्रलापत्वे न प्रवर्तेत बुद्धिमान् ॥ १५ ॥

तदेवं सौत्रमेव विषयादित्रिकं श्रोतृबुद्धिसमाधानार्थमुपादित्सार्थं च विशेषतः ख्यापयन् प्रारिप्सितप्रबन्धस्याविघ्नेन परिपूर्त्यर्थं प्रचयार्थं च शङ्कितप्रत्यूहशान्त्यै शिष्टाचारादिसिद्धमिष्टदेवभक्त्याशीरूपं मङ्गलं स्वात्मनानुष्ठितमपि शिष्यशिक्षार्थं स्वकृतानुकीर्तनेन तेषां महिष्ठमङ्गलार्थं चादौ निबध्नाति भगवान् भाष्यकारः—**अखिलेति** ।

गुरोराचारमाश्रित्य वर्तन्ते मङ्गलार्थिनः ।
यान्यस्माकमिति श्रुत्या तदेतदभिधीयते ॥ १६ ॥

नमस्क्रियावस्तुनिर्देशावप्यर्थसिद्धौ, सर्वोत्तुङ्गमङ्गलतमतत्त्वोक्तेः । उक्तं च— " नीचोच्चयोः स्वभावोऽयं नन्तृनन्तव्यतात्मकः " इति । अत्र सप्तम्यन्तैः सिद्धविषयप्रयोजनोक्तिः । ' श्रुतिशिरसि ' इति अवान्तरविषयसंग्रहः ।

यथा हि वेदवाक्यस्य विषयो ब्रह्म कथ्यते ।
तथैव सूत्रवाक्यस्य त्र्यन्तः परिकीर्त्यते ॥ १७ ॥

विदीप्तिविनतरक्षाशब्दैः साध्यप्रयोजनत्रयकीर्तनम् । विशिष्टा अत्र दीप्तिः विदीप्तिः ; निर्णयः । स तु विचारतः । यथाहुः—

" धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मना ।
इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति " ॥ इति ।

उक्तं च न्यायसुदर्शने—

" ज्ञायमाने तु वेदान्तैः करणैः परमात्मनि ।
इमामुत्तरमीमांसामितिकर्तव्यतां विदुः ॥ " इति ।

" वेदस्य निरपेक्षत्वलक्षणप्रामाण्ये सत्यपि प्रतिपत्तृमतिमान्द्यापराधनिमित्तसंशयविपर्ययापनोदनमनया क्रियते " इति च ।

प्रयोजनोक्तिराप्तत्वनिश्चये निश्चयं दिशेत् ।
तत्सन्देहेऽप्युपादित्सां सिद्धां संधुक्षयेदसौ ॥ १८ ॥

तत्र सामान्यतः प्रयोजनवत्त्वनिश्चयेऽपि स्वापेक्षितप्रयोजनकथनमवश्यकर्तव्यमेव । तदिह संबन्धोऽपि सूचित एव, संबन्धाश्रयभूतशास्त्रप्रयोजनादीनामुपादाननान्तरीयकत्वात्संबन्धावगमस्य ।

विचारत्वं विचार्यत्वं निर्धार्यत्वं तथेतरत् ।
प्राप्यत्वं प्रापकत्वं च संबन्ध इति कथ्यते ॥ १९ ॥

तत्र तत्त्वत्रयमर्थपञ्चकमित्यादिकमध्यात्मविद्भिरत्यादरेण परिगृहीतमर्थजातं स्वयमेव सूरिभिः संप्रत्याय्यमिति न विविच्य लिख्यते ।

विषयादिप्रधानत्वमाद्यपद्ये समीरितम् ।
अधुना मङ्गलाचारप्राधान्यमनुवर्ण्यते ॥ २० ॥

स च मङ्गलाचारः केषुचित् ग्रन्थेष्वदृष्टोऽपि निमित्तफलाभ्यामुन्नेयः । आहुश्च—

" प्रारिप्सितं निमित्तं स्यादविघ्नेन समापनम् ।
प्रचयश्च फलं तस्मान्मङ्गलाचार इष्यते ॥ " इति ।

अविघ्नसमाप्त्यादिसंवलितस्य प्रबन्धारम्भस्य तत्राधिकारिविशेषणत्वमित्यर्थः । उक्तं च विवरणकारैः—"संवलितमत्र विशेषणम्, जातेष्टिवत्; यथा जातेष्टौ पुत्रजन्मनो निमित्तत्वेऽप्यार्थवादिकानां पुत्रगतपूतत्वादीनां फलत्वकल्पनम् । न च गौरवम्, फलस्य विशेषणत्वे प्रवृत्तिसौकर्यात् । फलमात्रे तु गर्हानुपपत्तिः । न हि काम्याकरणे गर्हा" इति । अथवा शबरशंकरग्रन्थयोरनीश्वरप्रतिपादकत्वात् ईश्वरनमस्कारादिमङ्गलं न कृतमिति व्याचक्षते । न च पक्षिलादयः परमास्तिका निमित्ते सत्यपि मङ्गलं नाचरन्तीति सिद्धं भवति, अपि तु कृतस्यापि नमस्कारादेर्मङ्गलस्य ग्रन्थनिवेशनमेव न कृतमिति व्याकुर्वते । केचित्तु ईश्वरवाचकस्य प्रमाणशब्दस्य प्रथमोपादानात् कृतमङ्गलाचार एव पक्षिलमुनिरिति व्याचख्युः । अननुष्ठितमङ्गलत्वे वा कथं फलसिद्धिः ? अनुष्ठितमङ्गलानां तु फलव्यभिचारः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यमवलम्बते । नन्वारब्धसमाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदिति विध्यभावादकर्तव्यत्वं मङ्गलाचारस्य । अयं खल्वनधिगतवेदानामश्रुतमीमांसानामालापः, अविगीतशिष्टाचारस्यैव मूलप्रमाणकल्पकत्वात् । तत एव चोदनालक्षणत्वसिद्धिः । न च मङ्गलाचाराभावेऽपि फलं दृष्टमिति वाच्यम्, संसारस्यानिदंप्रथमतया तस्यापि भवान्तरीयसुकृतविशेषनिबन्धनत्वात् । न च किमनेन मङ्गलाचारेण ? तदेव फलं प्रददातीति वाच्यम्; तत्सद्भावे निश्चयाभावात्, निमित्तानुबन्धिनो नैमित्तिकस्य शिष्टाचारप्राप्तत्वेनावश्यकत्वाच्च ।

किंचिदारभमाणस्य बुद्धिस्थं पूरणादिकम् ।
त्यक्त्वान्यफलक्लृप्तिस्तु नीतिमद्भ्यो न रोचते ॥ २१ ॥
भक्तिराशास्यमानापि पूरणप्रचयाविह ।
नोपरुध्य प्रवर्तेत सा च तौ च तदाशिषा ॥ २२ ॥
भक्तिर्हि मङ्गलतमा तद्बोधादेश्च कारणम् ।
तस्मात्सर्वप्रधानत्वाद्भक्तेराशासनं वरम् ॥ २३ ॥
अथवा भक्तिभेदत्वान्नमस्कारार्चनादिकम् ।
सर्वमेव हि मङ्गल्यमाशास्यमिह मन्महे ॥ २४ ॥

स्यादेतत् । अस्तु तावन्मङ्गलाचारः ; मङ्गलनिबन्धस्तु तत्तद्भाष्येष्वदर्शनादयुक्त इति चेन्न, उपयोगात् अनिषेधात् ।

शिष्याणां शिक्षणं तावत्तेषां स्वकृतकीर्तनात् ।
महिष्ठमङ्गलावाप्तिस्तत्फलं प्रागुदीरितम् ॥ २५ ॥

द्रमिडभाष्यादिषु "नमः प्रवरगुणैकास्पदाय स्थिरत्रसकुलबीजकुम्भभूताय भुवनकोशस्य गोप्त्रे ब्रह्मणे, नमो जैमिनये वेदरहस्यसंपुटनिगूढविष्फारयित्रे न्यायप्रज्वलितचेतसे, नमोऽस्त्वाचार्येभ्यः" इत्यादिभ्यस्तद्दृष्टेश्चावश्यकर्तव्य एवायमाचारः । ईश्वरापह्नोतॄणामाचारो नास्थेय इति प्रागेवोक्तम् । "स्मृत्याचारविरोधे तु स्मृतिरेव बलीयसी" इति न्यायाच्च सिद्धमेतत् । स्मर्यते च तत्र मङ्गलाचारः—

"मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ।
जपतां जुह्वतां चैव विनिपातो न विद्यते ॥" इत्यादिभिः ॥

करणत्रयसारूप्यात्कथ्यते मङ्गलक्रिया ।
तस्माद्ग्रन्थनिवेशोऽपि मङ्गलस्य प्रमाणवान् ॥ २६ ॥

पूर्वे पुलस्त्यमुख्याश्च क्रियासमभिहारतः ।
कार्यारम्भेषु सर्वेषु मङ्गलाशासनं विदुः ॥ २७ ॥

मङ्गलाचारः पुराणारम्भे दृष्टश्च "प्रणिपत्याभिवाद्य च" इति गुरुप्रणिपातादिरूपः । अत एव "युष्मदस्मत्" इत्यादौ कुग्रन्थत्वमाशङ्क्य प्रत्यक्तत्त्वानुसंधानेन मङ्गलत्वमाचख्युर्व्याख्यातारः । तच्च मन्दम्, युष्मदर्थानुसंधानस्यैव तत्रापि प्राथम्यात्, मध्यलघुत्वेन वह्निदेवत्यस्य रगणस्य निवेशाच्च ।

शन्नोमित्रादयो मन्त्राः शतं ते सूरिभिः स्मृताः ।
कर्मानुष्ठानकालेषु पठितव्या मनीषिभिः ॥ २८ ॥

एवमिह पद्यनिबन्धनचोद्यमपष्ठु । दृष्टं च केषुचित् "प्रणम्य हेतुमीश्वरम्" इत्यादि ।

अकारोपक्रमश्चास्मिन्मङ्गलत्वाभिसंधितः ।
निःशेषत्वं तु सुगमं निखिलेत्यपि भाषिते ॥ २९ ॥

अन्यार्थोऽप्यत्र वर्णोऽयं विष्णुनामस्वभावतः ।
यदृच्छाशङ्खशब्दादिन्यायाद्भवति मङ्गलम् ॥ ३० ॥

आदौ च पाणिनीयादेस्तथान्यैरनुवर्णितः ।
सूत्रे चाथादिरन्यार्थस्तदर्थोऽप्यन्वमन्यत ॥ ३१ ॥
नञोऽप्यत्र शुभत्वं स्याद्वैकल्यप्रतिषेधतः ।
निषेध्यभेदतो ह्यस्य शुभाशुभविकल्पना ॥ ३२ ॥
अपहन्तव्यदुःखोक्तिमप्यारम्भे शुभां विदुः ।
अपौष्कल्यनिषेधेऽस्मिन्नतः कैमुत्यमक्षतम् ॥ ३३ ॥
आदावखिलशब्देऽस्मिन्नगणत्वनिवेशनम् ।
आयुःपूर्तिनिदानत्वादविघ्नायैव कल्पते ॥ ३४ ॥
सर्वस्यापि गणस्यात्र नगणो हि विशिष्यते ।
तत्रादिमचतुष्पद्यामष्टार्थानपरान् विदुः ॥ ३५ ॥
विशिष्टमङ्गलाचारप्रक्रियानान्तरीयकान् ।
व्याख्यानमाद्यसूत्रस्य ब्रह्मलक्षणसंग्रहः ॥ ३६ ॥
चतुरध्याय्यनुक्रान्तिर्ध्येयसंशोधनं द्विधा ।
परपक्षप्रतिक्षेपः परारम्भनिवारणम् ॥ ३७ ॥
स्वेष्टारम्भविरुद्धानां निःशेषोद्धार इत्यपि ।
पौरुषेयेषु वाक्येषु प्रयोजनविशेषतः ।
प्रकृतानुगुणानेकविवक्षा ह्याश्रिता बुधैः ॥ ३८ ॥

प्राहुः किल वार्त्तिककाराः " लोके " इत्यादिभाष्यार्थविवरणे—

" लोक इत्यादिभाष्यस्य षडर्थान् संप्रचक्षते ।
सर्वव्याख्यामुपालम्भं प्रत्याख्यानं तथा परे ॥
परिसंख्यास्तुती केचिदथशब्दस्य दूषणम् । " इति ।

" लोके येष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि तानि सति संभवे तदर्थान्येव सूत्रेष्ववगन्तव्यानि ; नाध्याहारादिभिरेषां परिकल्पनीयोऽर्थः परिभाषितव्यो वा " इति भाष्यम् । आपादचूडं सम्यग्व्याख्यानप्रक्रियायाः संग्रहेणोपवर्णनात् सर्वव्याख्या ; भवदासादिव्याख्यायामुक्तप्रकारवैपरीत्यख्यापनादुपालम्भः । सूत्रस्य स्वरसार्थप्रतिपादनस्वाभाव्येन व्याख्या-

नानपेक्षत्वकथनेन सूत्रं न व्याख्यायते, सूत्रैः श्रुतिरेव व्याख्यायत इति सूत्रव्याख्यानप्रतिक्षेपात्प्रत्याख्यानम् । श्रुतिसूत्रविसंवादे सूत्रस्य स्वारसिकार्थप्रहाणेनाध्याहारादिभिः कथंचिन्नेयत्वेन यथाश्रुतपरिग्रहस्यापास्तत्वात्परिसंख्या । जैमिनिसूत्राणां स्वरसार्थप्रतिपादकत्वस्वाभाव्येनोपवर्णनात्सूत्रकारस्तुतिः । अथशब्दस्य प्रसिद्धार्थप्रतिपादकत्वावश्यंभावित्वेऽपि वृत्तादर्शनादिभिरानन्तर्यार्थत्वं न विद्यत इति पूर्वपक्षिणाक्षिप्यत इत्यथशब्ददूषणम् । इति भाष्यार्थविभागः ।

एकस्मिन्नेव भाष्ये तैः षडर्था यद्वदीरिताः ।
तद्वदेव दशाप्यर्थानत्राप्याचक्ष्महे वयम् ॥ ३९ ॥

सर्वव्याख्यादिकं तावदर्थषट्कं निदर्शनम् ।
तथा पक्षिलभाष्यादौ तत्तदर्थाः प्रदर्शिताः ॥ ४० ॥

संजिघृक्षितनानार्थैः सूत्रकारादिभिस्तथा ।
तन्त्रावृत्त्यनुनिष्पाद्याः कल्पितास्तद्वदेव नः ॥ ४१ ॥

दृश्यते हि "दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात्" इत्येकस्मिन्नेव सूत्रे प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यमात्मनित्यत्वमिन्द्रियनानात्वं विषयस्थैर्यं गुणगुणिभेद इत्याद्यर्थजातम् ।

तदिह सूत्रार्थोक्तौ ब्रह्मशब्देन व्याख्येयसंग्रहः । तन्निरुक्ती पादाभ्यां दर्शिते । श्रीनिवासत्वं तदुपपादकं लिङ्गम् । अथेत्युक्तमानन्तर्यं श्रुतिशिरसीति व्याख्येयक्रमान्मुख्यक्रमतः स्थाप्यते । अतःशब्दोक्तो विशिष्टारम्भहेतुर्विदीस इत्यनेनोद्गृहीतः । ममेत्यर्थसिद्धजिज्ञासाधिकार्युदाहृतिः । शिष्टेन सर्वोत्कृष्टवस्तुगोचरतया स्वयं च स्वादुतया आशीर्विषयोपायविशेषोक्त्या तद्विषयब्रह्मविचारस्य सन्प्रत्ययसूचितरागप्राप्त्युत्तम्भनादर्थादनारभ्यत्वभ्रमापोहः ।

सूत्रार्थयोर्द्वयोरार्थः फलतः प्रतिपादितः ।
अत्र शाब्दस्तु सूत्रार्थस्तस्मान्न पुनरुक्तता ॥ ४२ ॥

द्वितीयसूत्रभावस्थकृत्स्नलक्षणसंग्रहे ।
ब्रह्मेति लक्ष्यं शिष्टैस्तु तल्लक्षणसमाहृतिः ॥ ४३ ॥

नोद्देशमात्रात्प्रमितिः परीक्षा लक्षणाश्रया ।
प्राधान्याल्लक्षणस्यात्र प्रतिपत्तिर्हि युज्यते ॥ ४४ ॥

अत्र हि सर्वकार्यस्रष्टृत्वादीनि मुमुक्षूपास्यत्वमोक्षप्रदत्वत्रय्यन्तप्रधानवेद्यत्वश्रीनिवासत्वपरमप्राप्यत्वानि च गृह्यन्ते, यैर्योगायोगाभ्यामपवर्गपरिपन्थ्यभक्त्युन्मूलनपारावर्यविवेकः।

असाधारणधर्मो हि लक्षणत्वेन लक्ष्यते।
बहुत्वं तस्य धर्मस्य बुद्धेरुन्मेषकारणम् ॥ ४५ ॥
न लक्षणानां भिन्नत्वे लक्ष्यभेदः प्रसज्यते।
विरुद्धलक्षणानां तु भेदकत्वं विदुर्बुधाः ॥ ४६ ॥

चतुरध्याय्यर्थसंग्रहस्तु—'परस्मिन् ब्रह्मणि' इति काण्डान्तरवेद्यव्यावृत्तप्रधानार्थोक्तिः। पादाभ्यां सिद्धविषयरूपः साध्यविषयरूपश्च द्विकद्वयार्थः संगृह्यते। 'श्रुतिशिरसि विदीप्ते' इत्यनेन प्रमाणविशेषायोगतदन्ययोगव्यवच्छेदेनोपोद्घातरूपचतुःसूत्र्यर्थोद्गृहः, श्रुतिशिरस्येव विदीप्त इति सावधारणनिर्देशस्य विवक्षितत्वात्।

अयोगः श्रुतिभिर्योगोऽप्यन्यमानेन वार्यते।
सूत्रैश्चतुर्भिः किं नोऽत्र वक्तव्यमवधारणम् ॥ ४७ ॥

एकदेशिनस्तु आद्यसूत्रार्थोक्तिरिति व्याचख्युः।

ननु कथमन्यप्रमाणव्यवच्छेदः? स्मृत्यादिभिरपि तत्सिद्धेः; मैवम्—तेषां तन्मूलतयैव प्रामाण्यस्य न्यायसिद्धत्वात्। एतेन स्मृतिविरोधात् श्रुतिबाधशङ्का निरस्ता। श्रुतेः स्मृतिद्वारत्वमपि साधनवद्बाधनेऽपि समानम्। तत्र श्रुतिमूलत्वे वा स्मृतिरेव शरणम्। तदुक्तम्—"विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्"; वक्ष्यति च "स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्न, अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्" इति। श्रीनिवासभक्तिरूपपदाभ्यां प्राप्यप्रापकयाथार्थ्यनिष्कर्षः। परत्वं चोक्तप्रकारेण चतुर्धा चतुर्लक्षणीविद्यम्। 'मम' इत्युपायाधिकार्युदाहृतिरिति।

अत्र भुवनमात्रोक्तौ सकलेति विशेषणोपादानेऽपि वा प्रायिकत्वं शङ्क्येत। अतोऽत्र अखिलेति निःशेषत्वोक्तिश्चतुर्मुखादिभ्यो व्यावृत्तिरिति।

व्यतिरेकमुखेणोक्तावर्थदार्ढ्यं प्रतीयते।
तस्मादिष्टार्थसिद्धिः स्यादनिष्टविनिवारणम् ॥ ४८ ॥

न हि चतुर्मुखादीनामखिलकारणत्वम्। न हि ते स्वेषां स्वपूर्वोत्तरेषामण्डान्त-

रस्थानां शुद्धसृष्ट्यादेर्वा हेतवः ; व्यष्टिसृष्ट्यादौ च नियताधिकाराः परप्रयोज्याश्च । कार्यसमुदायविशेषरूढोऽप्यत्र भुवनशब्द उपलक्षणात् भवतीति वा कार्यमात्रपरः, प्रकरणानुक्रान्तयोगस्य रूढितो बलीयस्त्वात् । जन्मादिषु बहुव्रीहिः तद्गुणसंविज्ञानः, " सर्वादीनि सर्वनामानि " इतिवत् ।

द्रव्यस्य नित्यसिद्धस्य यथादृष्ट्यवधारणे ।
जन्मस्थित्याद्यवस्थाः स्युः सामग्रीभेदशक्तितः ॥ ४९ ॥
आकाशत्वादिधर्माणामागन्तुत्वविवक्षया ।
तत्तद्द्रव्यस्य नित्यत्वेऽप्युत्पत्त्यादिरपि श्रुतः ॥ ५० ॥
यथा पाकेन रूपाद्याः परेषां नित्यवस्तुषु ।
तथा नस्त्रिगुणद्रव्ये परसंकल्पतो दशाः ॥ ५१ ॥

जन्माद्यवस्थाश्च नित्यनैमित्तिकादिभेदात् बहुधोक्ताः । प्रागसिद्धस्यात्मलाभ उत्पत्तिः जन्म । उत्पत्तिलब्धाकृतेरर्थस्याप्रणाशसामग्र्याः स्थितिः स्थेमा । ननु कथं स्थेमशब्दः ? कथं च स्थित्यर्थः ? न ह्यसौ स्थानादिवत्तिष्ठतेर्निष्पन्नः ; न च " पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा " इत्यस्य विषयः । यद्यपि " प्रियस्थिर " इत्यादिना स्थिरशब्दस्य स्थादेशः, तत्र च " तुरिष्ठेमेयस्सु " इति प्रत्ययत्रयं प्रकृतम् ; तथाप्यत्र प्रियोरुगुरुबहुलदीर्घाणामेवादेशेष्विमनिच् भवति, नान्येषाम् , पृथ्वादिष्वपाठात् । न चासौ आकृतिगणः । अतः कथमयं प्रयोगः ? अत्र ब्रूमः—

प्रयोगतः स्थितिः स्थेमा प्रत्ययाद्यूहशासनात् ।
अखण्डितो वा शब्दोऽयमधातूद्भवपक्षतः ॥ ५२ ॥

अस्ति हि न्यायतात्पर्यटीकायां तत्प्रयोगः—" स्थेमा च भावानामुपपादयिष्यते " इत्यादि । तात्पर्यपरिशुद्धौ च संशयपरीक्षायां " बौद्धादेर्निश्चितक्षणिकत्वादेरपि झटिति विघटितसाधनस्य प्रतिवादिसाधनात् परितो निरस्तविभ्रमाशङ्कात् संशयं विनैव स्थेमादिनिर्णयोत्पत्तेः " इति । " निस्स्थेमानो दशाननकीर्तयः " इत्यादयश्च महाकविप्रयोगाः । तदत्र प्रसिद्धबहुविद्वत्प्रयोगभूयस्तया साधुत्वं सिद्धम् । शक्या च व्युत्पत्तिः ; यथोक्तम्—

" नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ।
यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम् ॥ "

मा भूद्वा प्रकृत्यादिविभागः, मतभेदेन अखण्डितप्रातिपदिकभाषणात् । " नाम च " इत्यादिना तत्सूच्यते ।

ईदृशानां प्रयोगाणामबहिष्कारसिद्धये ।
बहुधा बहुलादीनामष्टाध्याय्यामुपक्रमः ॥ ५३ ॥

नानाव्याकरणाभिज्ञबहुविद्वत्परिग्रहे ।
शब्दासाधुत्वमाहुर्ये शाब्दिकांस्तान्न मन्महे ॥ ५४ ॥

विशिष्टोक्त्यनुसारेण व्युत्पत्तिः स्मर्यते बुधैः ।
अविगीतप्रयोगेषु विगानं नैव सांप्रतम् ॥ ५५ ॥

भङ्गशब्दो नात्यन्तिकलयग्राही, रक्षाशब्देन तदुक्तेः, प्रयोजनस्यापि विषयवत्पृथग्वक्तव्यत्वाच्च । अतः " जगज्जन्मस्थितिध्वंसमहानन्दैकहेतवे " इत्यादिष्विव ब्राह्मणपरित्राण्णीत्यात्र पृथगुक्तिः । विनतेत्यादौ इन्द्रादिशरीरकतया बन्धरूपकाम्यफलप्रदत्वमात्रं वदतामपि स्थेमशब्दे रक्षाशब्दे च संकोचः स्यादेव । अत एव अत्रादिशब्दसमानाधिकरणजन्माद्यन्यपदार्थविशेषतयापि न मोक्षसंग्रह उचित इत्याहुराचार्याः, विशेषस्फौट्याभावात् । अत्रैव पुराणार्थोक्तौ " जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारान्तःप्रवेशनियमनादिलीलम् " इति स्वोक्ते सति परोक्तस्य विप्रकृष्टस्वोक्तस्य स्वप्रबन्धान्तरोक्तस्य वानुरोधायोगात् जन्मादित्रयोपयुक्ततमतत्सहाम्नातानुप्रवेशादीनामपि तैः संग्रहणौचित्यात् तेषामार्थत्वादति शाब्दत्वस्य परत्वाच्च । अस्वाधीनसहकारिनैरपेक्ष्यं चानेन भगवतः सिध्यति ।

स्वकार्यस्थस्य जन्मादेः स्वलीलात्वोक्तिशक्तितः ।
स्यामित्याद्युक्तरीत्यैवोपादानत्वं च सूचितम् ॥ ५६ ॥

नृत्यन्तं पश्यतां नृत्तं न लीला किंतु तद्दृशिः ।
देहद्वारात्र तन्निष्ठं लीला जन्मादिकं भवेत् ॥ ५७ ॥

अवस्थान्तरयोगित्वमुपादानत्वमूचिरे ।
आगन्तुकापृथक्सिद्धधर्मोऽवस्थेति कीर्त्यते ॥ ५८ ॥

अचिज्जीवस्वधीद्वारा स्वरूपेण च सर्वगे ।
अवस्थाः सन्त्यदोषास्ते निर्विकारोक्तिरन्यतः ॥ ५९ ॥

एतदर्थं चात्रान्तःप्रवेशाद्युक्तिः । ततोऽन्यस्य तच्छरीरत्वव्यक्तेः प्रधानादिक्षेत्रज्ञशरीरकः स एव जन्मादिलील इत्युक्तं भवति ।

सर्गादिकं ततोऽस्यैव भूतस्थमुपकारकम् ।
इति चैतदभिप्रायमाहुस्त्रय्यन्तपारगाः ॥ ६० ॥

न चात्र विवक्षितनिष्कर्षभुवनशब्दवृत्तिविरोधः, "स्वतन्त्रभूतचेष्टालीलः" इत्यादिवदुपपत्तेः । "भुवनानि विष्णुः" इत्यादिवदनिष्कर्षेण विशेष्यपर्यन्तत्वेऽप्यविरोधः । तथा च विवरणम्—"भुवनशब्दः सजीवात्मकाचिदभिप्रायः, कारणवाक्येषु तथैव कारणत्वप्रतीतेः । ब्रह्म तु पृथङ् निर्दिश्यते । यद्वा विशिष्टं ब्रह्मशब्दार्थस्तत एव" इति । ये चान्येऽप्यर्थाः तात्पर्यतूलिकोक्ताः—"कार्यत्वाज्जन्मादिषु लीलाशब्दोपचारः । जन्मादिकार्यत्वाज्जन्मादिभूता लीला यस्येति वा, भुवनजन्मादिषु लीला यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहिर्वा । जन्मस्थेमभङ्गानामादिभूता लीला यस्येति तत्पुरुषगर्भबहुव्रीहिर्वा" इति, ते तु प्रधानार्थे प्रोक्तेऽप्यविरुद्धतया वैभवादुक्ताः ।

एवं जन्मादिशब्देन तद्धेतुरुपलक्ष्यते ।
यद्वा जन्मादिका लीला यस्येत्यर्थद्वयं मतम् ॥ ६१ ॥
किंचिदिष्टमनुद्दिश्य न प्रवर्तेत चेतनः ।
तच्चाप्तार्थस्य नेत्येतल्लीलोक्त्याऽत्र निवार्यते ॥ ६२ ॥
यद्यदिष्टं तदा तस्य सिद्धिरस्याप्तकामता ।
नातः क्षेप्यो यथालोकं साध्यलीलान्वितः श्रुतः ॥ ६३ ॥
यत्पूर्णमद इत्यादि तदप्युक्तं न बाधते ।
प्रत्युतानुगुणं तस्य स्वतोऽन्येन च पूर्तितः ॥ ६४ ॥

अस्यापि प्रयोजनान्तरनिरपेक्षस्वच्छन्दव्यापारव्यक्त्यै "बालः क्रीडनकैरिव" इति दृष्टान्तः । तदभिप्रायं सूत्रम्—"लोकवत्तु लीला" इत्यादि । हेतुत्वोक्त्यापि समन्वयलक्षणार्थः सिध्येत् । लीलाशब्दस्तु स्थालीपुलाकन्यायादविरोधलक्षणार्थोपलक्षणः । अनेन स्वबुद्धिपूर्वकस्वप्रीत्यर्थव्यापारवाचिना कर्तृत्वं चोपादानत्वाविरुद्धं व्यञ्जितम् । सूक्ष्मप्रकृतिविशिष्टतयोपादानं संकल्पतः कर्ता च स्यात् । एवं सहकारिकलापान्तर्यामितया सहकारित्वमपीति निर्बाधम् । विकाराश्रयत्वव्यतिरिक्ताकारेण कार्योपयुक्तं हि निमित्तम्; न तूपा-

दानादन्यदेव। उभयाभिप्रायेण हि कारणवाक्येष्वेकाद्वितीयशब्दौ। "सोऽभिध्याय" इत्यादिभिश्चैतदुपबृंहितम्। विनतादि व्रातान्तं साधनलक्षणार्थपरम्। ततोऽत्र नतिर्मानसी यथाविधि प्रह्वता गुणोपसंहारपादोक्ततत्तद्विद्यारूपा। विशब्दस्तु नानार्थः। तद्वन्तो विनताः। पूर्वपादद्वयसिद्धवैराग्यादिवैशिष्ट्यपरो वा विशब्दः। विनतानां वैविध्यं विद्याङ्गपादोक्ताश्रमादिभेदात्। "तदुपर्यपि" इत्याद्युक्तदेवादिभेदोऽप्यत्र द्रष्टव्यः। भूत-शब्दस्तापत्रयहतेः तन्निवृत्त्युपायपाटवस्य च हेतुना देहविशेषेण योगमभिप्रयन्नर्थित्वादिकं व्यनक्ति। धात्वंशश्च "सन्तमेनं ततो विदुः" इत्याद्युक्तां शुद्धधीवैशिष्ट्यरूपां सत्तामाचष्टे; "अत्र ब्रह्म समश्नुते" इत्यधीतां ब्रह्मनिर्वेशात्मिकां वा। भूतसंबन्धी व्रातोऽत्र तानि तदीयानि च, षष्ठ्या संबन्धसामान्योक्तेः; अन्यथा व्रातशब्दनैरपेक्ष्यात्; न ह्यत्र सत्रवत्सं-हतानामेव प्रवृत्तिः फलावाप्तिर्वा। साकेतनिवासिवत्फललाभस्तु न सार्वत्रिकः। तदत्र "नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्ते" "नास्याब्रह्मवित्कुले भवति" "पशुर्मनुष्यः पक्षी वा" इत्यादि विख्याप्यम्। राजपरिषदित्यादौ हि राजा चान्ये च विवक्ष्यन्ते। विविधशब्देन पशुपुत्रान्नाद्यस्वर्गस्वाराज्यादितत्तत्फलकामकर्तृवैविध्यं, व्रातोक्त्या तत्तदुपायनिष्ठव्यक्तिभूयस्त्वं विवक्षितमिति केचित्। अयं च वैभववाद इत्यनुमन्यामहे। आहुश्च—

"सर्वव्याख्याविकल्पानां द्वयमिष्टं प्रयोजनम्।
पूर्वत्रापरितोषो वा विषयव्याप्तिरेव वा" ॥ इति।

फलाध्यायक्रमेणात्र परप्राप्तिविरोधिनाम्।
शमनं निग्रहादीनां रक्षाशब्देन गृह्यते ॥ ६५ ॥

प्रत्यूहात्यन्तभङ्गे तु स्वतः प्राप्तं सुखादिकम्।
यावत्स्वरूपं तत्प्राप्तं तत्संसिद्धिरिहार्थतः ॥ ६६ ॥

यद्वाभीष्टार्थदानं च रक्षेति परिगृह्यते।
तदलाभनिमित्ताद्धि विषादात्त्रायते यतः ॥ ६७ ॥

प्रयासानतिरेकेण फलाधिकृतिनीतितः।
चतुर्विधानां भक्तानां रक्षोक्तिश्च न दुष्यति ॥ ६८ ॥

आनन्दयितृत्वश्रुतिसूत्रे चात्र भाव्ये। एकशब्द इह प्रधानार्थः; "अप्यहं जीवितं जह्याम्" इत्यादिषु तद्विरोधे तद्विपरीताभीष्टतमकृत्स्नतया गोक्तेः। अनन्येषु

प्रमाद्यत्स्वपि निरयादिप्रापकनिग्रहनिवृत्त्यर्थो वा, तेषां यमविषयगमनादिनिषेधात् ; दृश्यते हि—" न खलु भागवता यमविषयं गच्छन्ति " इति ; " इहैवैषां केचिदुपप्लवा भवन्ति " इति शिक्षामात्राम्नानाच्च । **दीक्षा** दृढसंकल्पः ; " न त्यजेयम् " " एतद्व्रतं मम " इत्याद्युक्तेः । दीक्षोक्त्या स्वार्थत्वं सूचितम् ; राजार्थं खलु रथतुरगगजादिसंरक्षणम् । रक्षायामेका दीक्षा यस्येति व्यधिकरणबहुव्रीहिः ; रक्षायां वा दीक्षाकार्यत्वात्तदुपचारः ; रक्षायामेकदीक्ष इति वा योज्यम् ।

दृष्टमन्यापराधे हि दण्डनं खण्डनादिकम् ।
राजपुत्रापराधे हि दण्डनं लघु दृश्यते ॥ ६९ ॥

फलसाधनतया चोदितस्याप्यार्थं फलप्रदप्राधान्यं सिध्यति ।

राजानः फलदा राजपरिचर्याविधायिनाम् ।
फलप्रदस्य प्राधान्यं फलात्तदवगम्यते ॥ ७० ॥

विनतरक्षोक्त्या तत्सहगीतदुष्कृन्निग्रहव्यञ्जनान्निवर्त्यो बन्धहेतुः कर्मादिः ख्यापितः ; अत एव वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारश्च । श्रुतिशब्दो निरपेक्षसंप्रतिपत्तिन्यायान्नित्यं श्रूयमाणे वेदे रूढः ; " सिद्धे शब्दार्थसंबन्धे " इत्यादौ चैवं प्राहुरित्युक्तम् । तेन वक्तृदोषाभावसिद्धिः । साधितं च [1]सर्वाद्यपादे वेदानां प्रामाण्यं कारणदोषबाधकप्रत्यययोरभावेन ; कर्तुश्च तेषामनुमातुमशक्यत्वात्, कल्पादिष्वपि यथापूर्वं प्रादुष्करणात्, काठकादिसमाख्यानां कर्तृविशेषोपस्थापकत्वाभावाच्च । **शिरः** ब्रह्मप्रधानतयोत्तमो भागः । **दीप्तिः** स्फूर्तिः ; सा पुनराद्याधिकरणोक्तसिद्धार्थव्युत्पत्तेः । विशब्दोक्तं वैशिष्ट्यं त्वन्यदेवतोक्तिराहित्यम् । " तदेवाग्निः " इत्यादिनाग्न्यादिशब्दानां शरीरिणि पर्यवसानम्, जन्मादिसमन्वयसूत्रोक्तकारणत्वस्वतःपुरुषार्थत्वाभ्यां व्यावृत्तिश्चात्र विवक्ष्यते । मानविशेषोक्त्या शेषनिषेधन्यायेन तृतीयसूत्रार्थः सिध्यति । एवमिह न्यायसुदर्शने संग्रहः—

" व्युत्पत्त्यभावः प्रतिपत्तिदौस्थ्यमन्येन सिद्धत्वमथाफलत्वम् ।
एतानि वै सूत्रचतुष्टयेनानारम्भमूलानि निराकृतानि ॥ " इति ।

न्यायसंग्रहे च तथैव सेनेश्वराचार्याः—

---

१ सर्वस्य पूर्वोत्तरभागसहितस्य कृत्स्नस्य मीमांसाशास्त्रस्याद्यपादे तर्कपादे इत्यर्थः ।

"व्युत्पत्त्यभावात्प्रतिपत्तिदौस्थ्यादन्येन सिद्धेरफलत्वतश्च ।
अमात्वमाशङ्क्य निराचकार न्यायैश्चतुर्भिः प्रतिपाद्य तत्तत् ॥" इति ।

एतेन "को धर्मः" इत्यादिवत् 'किं ब्रह्म' इत्यादिविचारपर्यन्तफलरूपप्रमितिवैशिष्ट्यमुक्तम् ।

ननु यदि ब्रह्मशब्दोऽत्र सामान्यवाची तदा श्रीनिवासशब्देन विशेष्येत । नैवमसौ, "तस्मादन्यत्र औपचारिकः" इत्यत्रैव स्थापनात्; जन्मादिसूत्रे "निरतिशयबृहद्बृंहणं च ब्रह्म" इति निर्वचनोक्तेः; कारणत्वाधिकरणे च—"ब्रह्मशब्दस्य परमात्मासाधारणत्वेऽपि प्रत्यगात्मन्यपि कदाचिदुपचरितप्रयोगदर्शनात्" इत्यादि; वियदधिकरणे च सूत्रम्—"स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्" इति; तत्र च भाष्यम्—"यथा ब्रह्मशब्दः 'तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते' इत्यत्र प्रधाने गौणतया प्रयुक्तस्तस्मिन्नेव प्रकरणे 'तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते' इति ब्रह्मणि मुख्यतया प्रयुज्यते तद्वत्" इति; "परं जैमिनिर्मुख्यत्वात्" इत्यत्र चैवं भाष्यम्—"ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव ब्रह्मणि मुख्यत्वात्" इति। नापि परशब्दवदौपचारिकप्रयोगव्यवच्छेदार्थोऽत्र विशेषकः श्रीनिवासशब्दः, परस्मिन्नित्यनेनैव पर्याप्तेः । नाप्येकत्र रूढत्वेऽप्यप्रसिद्धतया पर्यायेण बोधनम्, तदयोगात्; न ह्यत्र 'कोकिलः पिकः' इतिवदन्वयः, असामर्थ्यात् वाक्यभेदाच्च; न च तद्युक्तम्, "संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेष्यते" इति न्यायात् । श्रीनिवास इति नाम, अन्यस्तु त्यक्तरूढिर्योगतो विशेषक इति चायुक्तम्; अखिलेत्यादिना गतार्थत्वात् । अथ च सामान्यवाची ब्रह्मशब्दः क्वचिद्भाति—समन्वयसूत्रे तावत्सद्ब्रह्मादिशब्दानामुत्तरोत्तरविशेषकत्वाभिप्रायेण समभिव्याहारः । आकाशाधिकरणेऽपि—"सदादिशब्दाः साधारणाकाराः" इत्युक्तम् । आरम्भणाधिकरणेऽपि—"सद्ब्रह्मादिशब्दास्तुल्यप्रकरणस्थास्तत्तुल्यप्रकरणस्थेन नारायणशब्देन विशेषितास्तमेव गमयन्ति" इति । पाशुपताधिकरणेऽपि—"सृष्टिवाक्योदितं स्रष्टारं नारायणमेव समानप्रकरणस्थाः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादिसद्ब्रह्मादिशब्दाः प्रतिपादयन्ति" इति । अतः कथमेतत्? इत्थम्—प्रत्ययितग्रन्थस्थे परस्परविरोधे तात्पर्यतस्तावद्विरोधो निवार्यः । या ब्रह्मशब्दस्य परमात्मन्येव रूढिरादावेव स्थापिता सैव सर्वत्रेष्टा। साधारण्यानूक्तिस्तु बहुश्रुत्यादिप्रयोगदृष्ट्या कुदृष्टिवादिविप्रतिपत्त्या चात्मादिशब्दवज्जातिशब्दत्वं योगमात्रमनेकरूढिं वा पश्यतामा-

भिमानिकं साधारण्यमन्वारुह्य तदिष्टान्यार्थत्वशङ्कानिरासाय स्यात् । तथाच—“ब्रह्मणि इति सामान्यशब्दः ‘श्रीनिवासे’ इति विशेषशब्दः” इति व्याख्यानेष्वप्येवं गतिः । तथात्र साधारण्यान्वारोहेण श्रीनिवास इति विशेषनिष्कर्षः स्यात् । यद्वा—ब्रह्मशब्दस्यैकरूढिमनुरुध्यैव तदेव श्रीनिवासशब्देन विशेष्यते ; या सर्वैराश्रीयते सा च तदाश्रयेति । अत एवात्र छागपशुन्यायोऽभिप्रेतः । अन्यथा चतुर्मुखादित्वमप्याशङ्क्येत । अत एव “ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ” इति परतत्त्वासाधारणपुरुषशब्दार्थोऽपि श्रियः पतित्वेन विशेष्यते । तेन कारणत्वादिभिरिव परस्मिन् ब्रह्मशब्दरूढिः स्थापिता स्यात् । प्रसिद्धतमनामान्तरवाच्यत्वलक्षणान्वयः ‘श्रीनिवासशब्दार्थे ब्रह्मणि’ इति। श्रीनिवासस्य वा परत्वसिद्ध्यै प्रकृताकारबृहत्त्वनिमित्तब्रह्मशब्दवाच्यत्वं विशेषणीकार्यमिति । सत्यत्वादिस्वरूपनिरूपकधर्मपञ्चकनिरूपितमपि परं ब्रह्म श्रीनिवासत्वेन विशेषितमेव ब्रह्मविद्यावेद्यमित्युक्तं भवति । श्रीसंश्रयणं नित्यं स्वरूपवन्मूर्त्याऽपि “श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीः” इत्यभिधानात् । अत्र “शान्तानन्त” इत्यादिकमनुसंधेयम् । एतेन पर्यङ्कविद्यादिप्रसिद्धविभूत्यन्तरवत्त्वं च भवत्वित्याशिषा प्राप्यान्तरेभ्यः स्वादुतमोऽयमुपाय इति व्यज्यते । यथोक्तम्—

“क्व नाकपृष्ठगमनं पुनरावृत्तिलक्षणम् ।
क्व जपो वासुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तमम् ॥” इति ।

मम ; “सोऽहं भगवः शोचामि” इत्याद्युक्तावस्थस्येति भावः । **परस्मिन्** ; सर्वनियन्तृत्वनिरुपाधिकानन्दयितृत्वाभ्यां “सा काष्ठा सा परा गतिः” इत्याम्नातवशीकार्यत्वप्राप्यत्वकाष्ठाभूते । प्राप्यत्वोक्त्या “रसꣳ ह्येवायम्” इत्यादिसिद्धमुक्तावस्थाशोधनं च । सृष्ट्याद्युपयुक्तसार्वज्ञ्यादिकृत्स्नोत्कर्षपरमसीमत्वं वा परत्वम् । एवं परत्वसौलभ्याभ्यामभिगम्यं सिद्धप्राप्यादिरूपं भजनीयं विशोधितम् ।

परत्वं सुलभत्वेन रहितं नोपकारकम् ।
सुलभत्वं तथा तेन रहितं नोपकारकम् ॥ ७१ ॥

साध्योपायशोधने तु,

भक्तेः पूजादिमात्रत्वं धियश्चिन्तादिरूपताम् ।
व्यवच्छेत्तुमिह न्यस्तं शेमुष्यादि पदद्वयम् ॥ ७२ ॥

वेदनादिशब्दानां पश्वादिनीत्या वक्ष्यमाणाया विशेषविश्रान्तेः संग्रहोऽयम्—**शेमुषीति ;** शमाद्यङ्गिकां बुद्धिं दर्शयति। महनीयविषयप्रीतिर्भक्तिः। प्रीतिश्च धीविशेषः। यादृश्या धिया सा साध्या परेष्टा, तादृश्या एव तत्त्वं युक्तम्; तदुक्तं भक्तिमेवाधिकृत्य वेदार्थसंग्रहे—"येन च विषयविशेषेण विशेषितं ज्ञानं सुखस्य जनकमित्यभिमतं तद्विषयं ज्ञानमेव सुखम्; तदतिरेकि पदार्थान्तरं नोपलभ्यते ; तेनैव सुखित्वव्यवहारोपपत्तेश्च" इति। "स्नेहपूर्वमनुध्यानं भक्तिरित्यभिधीयते" इति च।

आपादचूडं शास्त्रार्थ इत्थमत्रानुवर्णितः।
प्रसिद्धिरवधित्साया यथास्थानं भविष्यति ॥ ७३ ॥

एवं शास्त्रार्थोऽनुक्रान्तः। विशेषतश्चोभयलिङ्गपादगत्या ध्येयं शोध्यते—पूर्वद्विकसिद्धेऽपि ब्रह्मतत्त्वे पुनस्तत्प्रभावविशेषस्थापनातिशयात्पादो ह्ययमुपयुक्ततमः अनन्योपासिसिषातिशयहेतुत्वात्। अत्रत्यब्रह्मगुणविशेषाकारवादैरनन्तरपादे विद्यानानात्वोक्तेश्च ; तदिहाखिलेत्यादिना स्वाप्नप्रपञ्चादेरपि जन्मादिहेतुत्वेन परत्वातिशयोक्त्या संध्याद्यधिकरणचतुष्टयाभिप्रेतं क्षेत्रिणां स्वप्नसुषुप्त्यादेः कारणं परस्याकुण्ठितविचित्रशक्तित्वं व्यञ्जितम्। 'विदीप्ते श्रीनिवासे' इति पदाभ्यां मिथोऽनुपमर्दिव्यावृत्तिविधिरूपविशेषणवर्गोपलक्षणात् "न स्थानतोऽपि परस्य" इत्युक्तपरशब्दोपादानाच्चोभयलिङ्गाधिक्रियार्थ उदाहृतः। चिदचिदनुप्रवेशादिसंग्रहात् लीलाशब्दसामर्थ्याच्चांशतोऽपि स्वस्य स्वयमेवाज्ञत्वापादनशङ्काप्रतिक्षेपादहिकुण्डलाधिकरणोक्तं स्मारितम्। परस्मिन्निति कारणस्यैवात्र परत्वोक्त्या "परमतः" इत्यधिकरणार्थोऽपि ख्यापितः। विनतेत्यादिना "फलमतः" इत्युक्तं दर्शितम्। शेषेणार्थसिद्धोपासिसिषासूचनमिति।

प्रकारान्तरेणापि ध्येयमिह शोध्यते—

पूर्वं द्विलिङ्गपादस्य प्रक्रिया परिशोधिता।
नारायणानुवाकादिनिर्णीतार्थस्त्विहोच्यते ॥ ७४ ॥

अत्र ह्यखिलेत्यादिना सर्वकारणत्वं, विनतेत्यादिना मोक्षार्थसर्वविद्यावेद्यत्वं, श्रुतिशिरसि विदीप्त इत्यनेन सर्वोपनिषदेकप्रतिपाद्यत्वं च परस्य ब्रह्मण उक्त्वा तस्य श्रीनिवासत्वं च वदतोऽयं भावः—"कारणं तु ध्येयः" इत्यादिषु सर्वकारणमेव मुमुक्षोर्ध्येयं श्रुतम्। तदेव सद्ब्रह्मादिशब्दैरुक्तम्। ते च न भिन्नविषयाः, सर्वत्र जगत्कारणस्यैकत्वोक्त्या

विकल्पसमुच्चयायोगात्, कृत्स्नवेदप्रामाण्ये निश्चिते सर्वेषामन्यतमस्य त्यागायोगाच्च; अन्यथा विवधघटन्यायेनेतरप्रहाणायोगाच्च। अत एकविषयत्वे सिद्धे ब्रह्मेशानादिनिषेधयुक्तभूयिष्ठाबाधितार्थसात्त्विकबहूपबृंहणानुगुणमहोपनिषत्पठितानन्यसाधारणरूढ्यास्पदनारायणशब्दोक्तः श्रीपतिरेव सदादिशब्दार्थः। कारणविषयपरविद्योपास्यनिर्धारणं च नारायणानुवाकविषयलिङ्गभूयस्त्वाधिकरणसिद्धम्। सर्वेषां च कारणवाक्यानां सर्ववेदपठितपुंसूक्तैकार्थ्यं युक्तम्। तत्प्रतिपाद्यश्च श्रीपतिरित्युत्तरानुवाकसिद्धम्। कारणविषयहिरण्यगर्भशब्दस्य "अद्भ्यः संभूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ" इति श्रुत्यैव श्रीपतिविषयत्वं दर्शितम्। एवं पुंसूक्तशब्दार्थप्रत्यभिज्ञया श्वेताश्वतरोपनिषदादयोऽपि व्याख्याताः। अतः "सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति" "वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः" इत्यादिसिद्धमिह स्थापितम्। अत एव पुरुषनारायणोत्तरनारायणानुवाकानामैककण्ठ्येन 'श्रीनिवासे ब्रह्मणि' इति श्रीनिवास एव ब्रह्मशब्दार्थः।

परपक्षनिरासश्च कृतः शास्त्रैकदेशतः।
व्यज्यतेऽस्मिन्पदैस्तैस्तैः पद्ये शास्त्रार्थसंग्रहे ॥ ७५ ॥
व्यनक्त्यखिलशब्दोऽत्र चिदचिद्भेदसत्यताम्।
एकस्मिन्नपि तद्व्यक्तिभोगभेदव्यपेक्षया ॥ ७६ ॥
अर्थेन्द्रियगतैस्तद्वदुभयानुभयाश्रितैः।
विना दोषैरिहाध्यक्षं बाध्यमिच्छन्स्वधीहतः ॥ ७७ ॥
भेदसत्यत्वपक्षस्य भेदमिथ्यात्वपक्षतः।
विभागो यदि मिथ्या स्याद्व्याहतिः सर्वतोमुखी ॥ ७८ ॥
अनन्यपरवाक्योक्तविभूतिगुणविग्रहान्।
अबाधित्वैव नेतव्या नेति नेत्यादयः प्रभौ ॥ ७९ ॥
श्रुतिस्तु नित्यनिर्दोषा स्वतःप्रामाण्यशालिनी।
अलौकिकेऽर्थे न क्षेप्या स्वेष्टदूराद्भुतोक्तिवत् ॥ ८० ॥
मिथोऽशानां सशेषैश्च शेषस्यैक्यं निगृह्णती।
अखिलोक्तिरनेकान्तवादानपि विलुम्पति ॥ ८१ ॥
विश्वमेतदनेकान्तं वदतो विहतिस्त्यजः।
न साध्यदूष्यसिद्धान्तरागद्वेषादिसंभवः ॥ ८२ ॥

नञ्प्रयोगश्च सार्थोऽसौ यथाव्युत्पत्ति बोधकः ।
अभावस्यानुपाख्यत्वं हन्ति निर्बाधबोधतः ॥ ८३ ॥
भावान्तरमभावोऽसौ पदार्थान्तरमेव वा ।
द्विधापि निःस्वभावत्वं तत्स्वभावे कथं भवेत् ॥ ८४ ॥
चतुर्विधाणुमनसामाकाशादेश्च नित्यताम् ।
अस्यत्यखिलजन्मोक्त्या नित्यमन्यत्तु शास्त्रतः ॥ ८५ ॥
सञ्जायेतेति कण्ठोक्तकार्यसत्त्वापलापिनः ।
सत्तार्थधातुनिष्पन्नभुवनोक्त्या निराकृताः ॥ ८६ ॥
सदसत्कोटिनिर्मुक्तकल्पना हि निरर्थिका ।
सदसद्रूपपक्षोक्तविरोधस्याविशेषतः ॥ ८७ ॥
भावाभावविकल्पे तु कोट्यन्तरमसंभवि ।
[1]व्यक्त्यध्यासविसृष्ट्यादि विकारेषु विवक्षताम् ॥ ८८ ॥
जन्मव्याहरणाद्बाधः कृतः श्रुत्यादिदर्शितात् ।
अभिव्यक्तेरनादित्वे कारकाणामनर्थता ॥ ८९ ॥
तदागन्तुकतामिच्छन् किं नान्यत्रैवमिच्छति ।
विसृष्टिः क्वचिदिष्टैव विकासोऽपि दशान्तरम् ॥ ९० ॥
विकासतद्वतोरैक्ये व्याघातः सांख्यपक्षवत् ।
एक एव निमित्तं चोपादानं चेति सूचनात् ॥ ९१ ॥
योगवैशेषिकाद्युक्तं युक्त्याभासमभाषत ।
कर्ता स्वपरसंयोगे समवायी च विश्वकृत् ॥ ९२ ॥
न च कम्प्रेषु संयोगं नित्यं भौतेषु भावयेत् ।
जनयन्स्वसुखादीनि दृष्टो जीवोऽपि तत्र च ॥ ९३ ॥
कर्तृत्वसमवायित्वे काणादैरपि दुस्त्यजे ।
बहु स्यामिति मन्तुश्च विकारः परिकल्पितः ।
शरीरद्वारतः सृष्टेः सूचनात्प्रत्यरुध्यत ॥ ९४ ॥

---

१. व्यक्तिरभिव्यक्तिः, अध्यासो विक्षेपः, विसृष्टिः विसर्गः ; यथा कूर्मादेरा-कुञ्चितानामवयवानां प्रसारणम् ।

क्रमाज्जन्मादि सर्वेषामेकतस्तदितीरणात् ।
क्षणभङ्गः प्रवाहेशपक्षश्चात्र पराकृतः ॥ ९५ ॥

स्थिरापेक्षा ह्यनुमितिः स्थिराभावं न साधयेत् ।
न च प्रत्यक्षमक्षोभ्यप्रत्यक्षान्तरबाधतः ॥ ९६ ॥

सर्गप्रलयवादानामान्यपर्यान्मृषार्थता ।
अर्धलोकायतारूढैरुक्ताप्यत्र बहिष्कृता ॥ ९७ ॥

अनुप्रवेशादि वदन्निराचक्रे यथाश्रुति ।
सामानाधिकरण्यस्य बाधैक्यादिप्रयुक्तताम् ॥ ९८ ॥

विशिष्टविषयानेकसामानाधिकरण्यतः ।
निर्भेदैकार्थतां तस्य वदन्त इह वारिताः ॥ ९९ ॥

चार्वाकादिमतं चात्र हेत्वाद्युक्त्या निवर्तितम् ।
निरानन्दोक्तिपक्षश्च सलीलत्वेन खण्डितः ॥ १०० ॥

निरीश्वरजगत्सर्गः शब्दादेश्च तदुद्भवः ।
निर्व्यापारेशपक्षश्च तत एव न्यषिध्यत ॥ १०१ ॥

बहुश्रुत्यादिसिद्धत्वाद्बाधलेशविमुक्तया ।
लीलोक्त्यैवैक्यपक्षेषु स्रष्टृत्वायोग उच्यते ॥ १०२ ॥

संकल्पाध्यसनं तावन्न विकल्पं सहेदिह ।
अचेतनतया नित्यमविद्यावृत्तिमात्रयोः ॥ १०३ ॥

त्र्यंशसद्ब्रह्मवादे च सुषुप्तस्येशितुस्तदा ।
अचिज्जीवसमानस्य न लीलोद्यमसंभवः ॥ १०४ ॥

नित्यसर्वज्ञताश्रुत्या सुषुप्तिश्चास्य बाधिता ।
कालाधीनप्रबोधादेरनैश्वर्यं च दुस्त्यजम् ॥ १०५ ॥

सुषुप्तिश्च प्रबोधश्च प्राक्संकल्पादिति त्वसत् ।
अनन्तानुभवानन्दजिहासानुपपत्तितः ॥ १०६ ॥

नाचित्संकल्पयेन्नापि जीवोऽसिद्धेन्द्रियादिकः ।
ईश्वरः शान्तनिद्रोऽपि कुर्यान्नानर्थमात्मनः ॥ १०७ ॥

नित्यप्रबुद्ध ईशांशोऽप्यतो नेदृग्विहारवान् ।
भोक्तॄणां स्वात्मतादात्म्यं न वेत्ति न हि सर्ववित् ॥ १०८ ॥

विनतादिपदैरत्र जीवानामितरेतरम् ।
ईशित्रा च स्वरूपैक्यं तत्तन्मानैः परास्यते ॥ १०९ ॥

असर्वज्ञोऽहमित्यात्मा येनाध्यक्षेण गृह्यते ।
सर्वज्ञैक्यमतिस्तस्य न तच्छक्त्यापि संभवेत् ॥ ११० ॥

नानात्मानो व्यवस्थात इत्यन्यैरपि सूत्रितम् ।
विरुद्धधर्मसंसर्गं व्यनक्ति विविधोक्तितः ॥ १११ ॥

वर्णाद्यैर्नन्तृवैविध्यादलेपकमतं हतम् ।
यावज्जीवं मुमुक्षोश्च तद्धर्मो निश्चलीकृतः ॥ ११२ ॥

अत्याश्रमिभ्य इत्येतत्प्रशस्ताश्रमयोगतः ।
अलेपश्च श्रुतः पापैः प्रमादाद्यैरिति स्थितिः ॥ ११३ ॥

तदुपर्यादिसूत्रोक्ता सर्वदेवैकसेव्यता ।
व्यञ्जिता विविधोक्त्यैव तत्तत्पारम्यनुत्तये ॥ ११४ ॥

व्रातशब्देन जीवानामानन्त्यमपि सूचयन् ।
इतः प्राक्सर्वमुक्तिः स्यादिति चोद्यमवारयत् ॥ ११५ ॥

आत्मानन्त्यादमुक्तानां मुक्तानामप्यनन्तता ।
आनन्त्यतारतम्येन सद्द्रव्यादिनयाद्भवेत् ॥ ११६ ॥

एको जीव इतः पूर्वममुक्तो हेत्वनागमात् ।
इति पश्यन्ननेकेषु तथात्वं किं न पश्यति ॥ ११७ ॥

मुक्तेर्नतिभवत्वोक्त्या नित्यमुक्तिर्निराकृता ।
स्वरूपस्य न मुक्तित्वं सिद्धसाध्यविरोधतः ॥ ११८ ॥

[1]क्रियातच्छक्त्यपूर्वाद्यैः स्वर्गादीति परोदितम् ।
नन्तृरक्षणदीक्षोक्त्या निरस्तं निगमाप्तया ॥ ११९ ॥

[2]विध्यपेक्षे तु वैधार्थद्वारे श्रुत्यैव दर्शिते ।
श्रुतहानादिरन्याय्यो रात्रिसत्रादिनीतितः ॥ १२० ॥

नतिरक्षादिजीवेशव्यापारप्रतिपादनात् ।
साक्षिमात्रत्वमनयोस्तत्तदुक्तमपास्यत ॥ १२१ ॥

वेदानित्यत्ववादश्च वेदोज्झितपथस्तथा ।
अनुमेयेशपक्षश्च श्रुत्याद्युक्त्या निवारितः ॥ १२२ ॥

ईशितुः सगुणत्वेन भङ्गुरत्वादि साधयन् ।
धर्मिग्राहकवेदान्तविदीप्तिध्वस्तदृष्टिकः ॥ १२३ ॥

अवेद्यत्वमवाच्यत्वमपि प्रोक्तं कुदृष्टिभिः ।
निगमान्तविदीप्तत्वनिर्देशेन निवर्तितम् ॥ १२४ ॥

उपासनाद्यनर्हं यत्तद्ब्रह्म श्रुतमित्युशन् ।
परस्य विद्युपास्यादिविषयत्वोक्तितो हतः ॥ १२५ ॥

---

१. अत्र विनतविविधभूतव्रातरक्षैकदीक्षे इति पदेन "वेदवेद्ये परे पुंसि" इत्याद्युक्तरीत्या वेदान्तरङ्गोपबृंहणभूतश्रीमद्रामायणादिप्राप्तरक्षकत्वदीक्षोक्त्या कर्मोपासनादिरूपश्चेतनव्यापार एव स्वरूपतो वा शक्तितो वा अपूर्वादिद्वारा वा भोगापवर्गादिफलकारणमिति मीमांसकादिमतं निरस्तम् । अनन्तरश्लोके तु "फलमतः" इत्यधिकरणे "पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्" इति सूत्रोक्ता अचेतनव्यापारस्य फलकारणत्वाभावोपपत्तिः ब्रह्मण एव फलकारणत्वोपपत्तिश्च दर्शिता । [2]श्लोकार्थस्तु—विधिः कर्मोपासनादिप्रेरणा, वैधार्थः कर्मोपासनतत्फलादिः, विध्यपेक्षितं वैधार्थद्वारं नाम प्रेरणाया अवश्यापेक्षितं कर्मोपासनादेस्तत्फलस्य च परस्परसंबन्धघटकम् । न हि फलसंबन्धेन विना कर्मादिषु चेतनाः प्रेरयितुं शक्यन्ते । तथा च तादृशे द्वारे स्वार्थे प्रामाण्यमुपगतया श्रुत्यैव रात्रिसत्रन्यायेन देवतारूपत्वेन दर्शिते सति तादृशश्रुतार्थहानिरन्याय्य इति । "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामो……स एवैनं भूतिं गमयति" इत्यादिश्रुतिर्हि देवताया एव फलकारणत्वं कर्मणां देवताराधनत्वं च प्रत्यक्षं प्रतिपादयति । अतस्तद्धानमन्याय्यमित्यर्थः ।

न विभ्वस्तीति वदतां तत्तन्मानैः प्रणुत्तये ।
बृहत्त्वमपरिच्छेद्यं ब्रह्मशब्देन दर्शितम् ॥ १२६ ॥
भागभेदाद्ययोगेन विभुतत्त्वस्य निह्नवे ।
अणुष्वपि स दुर्वारः सर्वासत्त्वे स्ववाग्घतिः ॥ १२७ ॥
व्यतिरेकग्रहायोगाद्विभु कारणमुज्झतः ।
अबाध्यश्रुतिसिद्ध्यैव तत्सिद्धिं समदर्शयत् ॥ १२८ ॥
कारणत्वादिधर्माणां प्रतियोगिमतामपि ।
अकाल्पनिकतां प्राह तथा तन्मानबोधनात् ॥ १२९ ॥
स्वेष्टस्वपरनिर्वाहन्यायात्संबन्ध आश्रितः ।
नानवस्थितये नातिप्रसक्त्यै चेति भाव्यताम् ॥ १३० ॥
श्रीनिवासपदेनात्र निर्विशङ्कार्थवाचिना ।
त्रिमूर्तिसाम्यतादात्म्यव्यक्त्यन्तरजुषः क्षताः ॥ १३१ ॥
अन्योक्तिः परविद्यासु निरुक्त्यादेः पराश्रया ।
तल्लिङ्गानन्यथासिद्धौ तद्विशिष्टावलम्बिनी ॥ १३२ ॥
बाह्यैः कुदृष्टिभिश्चोक्तास्त्रिमूर्त्युत्तीर्णक्लृप्तयः ।
ब्रह्मणः श्रीनिवासस्य परत्वोक्त्या पराहताः ॥ १३३ ॥
आप्नोति परमित्येतत्सूचयन् परशब्दतः ।
स्वात्मप्राप्त्यादिमात्रस्य निराचक्रेऽपवर्गताम् ॥ १३४ ॥
परानुभूतेर्नाभावो न च ह्रासो निरंहसः ।
अनिःशेषितकर्मा तु मुक्त इत्युपचर्यताम् ॥ १३५ ॥
परत्वमनवच्छिन्नं मुक्तादिभ्योऽपि हि श्रुतम् ।
ततः सर्वगुणात्यन्तसाम्यवादोऽप्यपोदितः ॥ १३६ ॥
एकीभावश्रुतिश्चात्र प्रकारैक्यविवक्षया ।
शुद्धाशुद्धाम्बुयोगे हि तादृक्त्वं श्रुतिदर्शितम् ॥ १३७ ॥
त्र्यन्तदीप्ततामुक्त्वा भक्तेराशासनात्पुनः ।
शब्दतोऽध्यक्षसंवित्तेरसंभव उदाहृतः ॥ १३८ ॥

आत्मनोऽनहमर्थत्वं वदतामपनुत्तये ।
ममेतीरितमात्मानमहमर्थं न्यदर्शयत् ॥ १३९ ॥
शेमुष्यादिपदाभ्यां तु कर्मधीतद्विकल्पयोः ।
वाक्यार्थैक्यमतेश्चात्रानुपायत्वं प्रदर्शितम् ॥ १४० ॥
बोद्धृबुद्धिभिदामत्र ममकारेण दर्शयन् ।
विषयग्राहिणी बुद्धिरात्मेति मतमच्छिनत् ॥ १४१ ॥
मम स्वरूपमितिवद्भेदोक्तिरुपचारतः ।
इत्यसद् बाधविरहादन्यथातिप्रसङ्गतः ॥ १४२ ॥
बाधः स्वारसिको नास्ति संविदां बोद्धृबोध्ययोः ।
कुतर्कैर्यदि शेमुष्या प्रतिबन्दीमसूचयत् ॥ १४३ ॥
विषयेणाश्रयेणापि स्वधर्मेणापि शेमुषीम् ।
विशिंषंस्तन्निराकर्तॄन्निरास्थदिति मन्महे ॥ १४४ ॥
एवं तु जीवपरयोः स्वरूपैक्याभिमानिनाम् ।
अत्र शारीरकारम्भस्त्रयाणामुपरुध्यते ॥ १४५ ॥
मिथ्याभूतस्य बन्धस्य तत्त्वबुद्ध्यैव बाधनात् ।
तत्प्रधानमिदं शास्त्रमारभ्यमिति दुर्भणम् ॥ १४६ ॥
प्रमितस्यास्य सत्यस्य परभक्त्या विनाशनम् ।
प्रतिपादयतानेन परारम्भो निवारितः ॥ १४७ ॥
न जिज्ञासेत धीरत्र ज्ञातृत्वादिप्रहाणतः ।
ज्ञातृभूतोऽहमर्थश्चेन्नारभेत स्वनाशनम् ॥ १४८ ॥
स्वदुःखशान्तये कश्चित्स्वनाशं मूढ इच्छति ।
न तथात्र गतक्लेशस्वात्मस्थितिसमर्थनात् ॥ १४९ ॥
इत्थं ब्रह्मप्रतिच्छन्दजीवपक्षेऽपि दूषणम् ।
ईश्वरोऽपि न जिज्ञासुः सार्वज्ञ्याध्याससंमतेः ॥ १५० ॥
भावाभावात्मकाशेषविशेषोज्झितवर्ष्मणः ।
जिज्ञासाकर्मताप्यत्र विशिष्टोक्त्यैव बाधिता ॥ १५१ ॥

विषयत्वप्रहाणाच्च जिज्ञास्यत्वं विहन्यते ।
न ह्यत्रोपहिते चिन्ता न च सा भ्रान्तिशान्तिकृत् ॥ १५२ ॥
अवेद्ये हि न जिज्ञासा सा चेत्कथमवेद्यता ।
न च कोटिद्वयोन्मुक्तं किंचित्स्याद्ग्राह्यतत्त्वतः ॥ १५३ ॥
ज्ञेयत्वे चात्मता न स्याद्घटादिवदिति त्वसत् ।
सह दृष्टेर्द्वयोर्वह्नेर्वस्तुत्वोष्णत्वयोरिव ॥ १५४ ॥
कर्मकर्तृविरोधश्चं स्वदृष्टौ भङ्गुम्भितः ।
न हि दृष्टे विरुद्धत्वं न दृष्टिः शक्यनिह्नवा ॥ १५५ ॥
अवेद्यमिति वेद्यत्वे वेद्यत्वं स्वीकृतं भवेत् ।
अवेद्यमित्यवेद्यत्वे वेद्यत्वमनपोदितम् ॥ १५६ ॥
अवाच्यमित्यवाच्यत्वे वाच्यत्वेऽपि च वस्तुनः ।
वाच्यतैव भवेत्तस्य वाच्यावाच्यवचोऽन्वयात् ॥ १५७ ॥
प्रोवाचावचनेत्याद्या उक्तयश्च परात्मनः ।
अपरिच्छेद्यतार्थाः स्युर्न चेत्स्वोक्त्यादिभिः क्षतिः ॥ १५८ ॥
ज्ञानत्वाज्ज्ञेयता नास्ति ज्ञातृताप्यात्मनस्त्विति ।
दृष्टश्रुतिविनिर्धूतं ज्ञानत्वं तु स्वभासनात् ॥ १५९ ॥
किंच श्रुतिशिरस्येव विदीप्तिं वदता विभोः ।
परेषां व्यज्यतेऽर्थेषु त्रय्यन्तनिरपेक्षता ॥ १६० ॥
स्वप्रकाशा मतिर्धीत्वाद्दृश्यत्वाद्भिमतं मृषा ।
इत्याद्यैरेव सिद्धेऽर्थे कृतं त्रय्यन्तचिन्तया ॥ १६१ ॥
सगुणोपासनादीनां सिद्ध्यै तच्चिन्तनं यदि ।
तच्चेदद्वैतधीसिद्ध्यै तद्वृथा तद्विरोधतः ॥ १६२ ॥
फलान्तरार्थं तच्चिन्ता यदीष्येत तथा सति ।
मोक्षप्रधानशास्त्रत्वं गतं शारीरकस्य ते ॥ १६३ ॥
श्रुतिवाक्यप्रसूता धीर्बाधिका नानुमानिकी ।
इति वक्तुं न ते शक्यमदृष्टस्यानपेक्षणात् ॥ १६४ ॥

अनुमानाच्च वाक्याच्च रज्जुसर्पादिविभ्रमे ।
अविशेषेण बाधो हि दृष्टस्तद्वदिहास्तु ते ॥ १६५ ॥
प्रत्यक्षं शब्दजन्यं च दुःसाधं निष्फलं च ते ।
परोक्षादपि शब्दार्थात् क्वचिद् बाधस्य संमतेः ॥ १६६ ॥
न चानुमानाशक्तस्य वाक्यमित्यपि युज्यते ।
सर्वमानान्तरानर्हे शास्त्रमानत्वसाधनात् ॥ १६७ ॥
अनेकनियमोपेतवाक्यचिन्ताविधेर्वरम् ।
लोकदृष्ट्यनुसारेण श्रुतादेश्च क्षमानुमा ॥ १६८ ॥
ज्ञातेदृशानुमानानां भ्रान्तिर्न भ्रश्यतीति चेत् ।
ज्ञाततादृशवाक्यानां समं तत्संभ्रमादृते ॥ १६९ ॥
द्वैताद्वैतमतेऽप्येवमारम्भोऽनुपपत्तिमान् ।
न हि सर्वविदश्चिन्त्यं जीवस्य न तदैक्यतः ॥ १७० ॥
उपाधितः स्वतो वात्र भेदे सत्यपि किं भवेत् ।
रामादिभेदाद्वैषम्यं सर्वज्ञैक्यसमत्वतः ॥ १७१ ॥
सर्वेषु चावतारेषु नित्यं सर्वार्थवेदिनः ।
सुषुप्तिभ्रमदुःखाद्यं प्राहुः शैलूषनीतितः ॥ १७२ ॥
इच्छया संसृतिश्चापि न शक्यमिति भाषितुम् ।
परेच्छा तव जीवेच्छा तन्मूलश्च भवो यतः ॥ १७३ ॥
ज्ञातस्वजीवतादात्म्यः शक्तश्चेत्प्रसहेद्भवम् ।
अशक्तो यदि मोक्षार्थं जिज्ञासेत कथं परम् ॥ १७४ ॥
अतो जीवेशयोर्भेदमभेदस्पर्शवर्जितम् ।
बभाषे नन्तृनन्तव्यरक्ष्यरक्षकतादिभिः ॥ १७५ ॥
इत्थं निवारितो भेदाभेदवादविधायिनोः ।
द्वयोरपि च शास्त्रस्य प्रारम्भः प्रातिकूल्यतः ॥ १७६ ॥
स्वमते तु स्वरक्षार्थविशिष्टविषयोत्थितेः ।
निःशेषमिह निर्धूताः शास्त्रानारम्भहेतवः ॥ १७७ ॥

ज्ञातमज्ञातमपि वा न जिज्ञास्यमिति त्वसत् ।
विदिताविदिताकारभेदेनैवापवर्णनात् ॥ १७८ ॥
सिद्धं धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मविधानतः ।
इत्थमेवानुमानेऽपि वादिनोऽप्यनुमेनिरे ॥ १७९ ॥
व्युत्पत्तिद्वारसिद्धेऽपि तद्विशेषेऽपि शास्त्रतः ।
अलौकिकेऽर्थे समभिव्याहारात्सा हि संमता ॥ १८० ॥

नेदं शास्त्रं निर्विषयम्, "श्रोतव्यो मन्तव्यः" इति श्रुत्यनूदितविषयोक्तेः। नाप्यसौ भ्रान्त्या मानान्तरेण वा सिद्धः, निर्बाधं श्रुतिशिरस्येव विदीप्तत्वात्। न च निरूपितः, पूर्वकाण्डयोरान्यपर्यात्; शास्त्रान्तरे तु प्रसङ्गाभावाद्विरुद्धोक्तेश्च । न च ध्वाङ्क्षदन्तसंख्यावदनिरूप्यः, स्वगृहविनिक्षिप्तबृहन्निधिसाम्यात् तदधीनबृंहणत्वरूपरक्षोक्तेश्च। न च मुक्तिः सिद्धा, प्रत्यक्षादिविरोधात्। नाप्यन्येन साध्या, देहादिस्रष्टृया बन्धकस्यैव पुरुषस्य स्वनन्तृमुक्तिहेतुत्वात्। नाप्यन्येन निरोध्या, एतस्य स्वायत्ताखिलसत्ताकतया निःसमाभ्यधिकत्वात्। न ततोऽपि सा दुष्प्रापा, तस्य तदेकदीक्षितत्वात्। न स्वर्गादिवत्पुनरावृत्त्यादिभिर्दुरन्ता, निग्रहादेर्निःशेषनिवृत्तत्वात्। न च समव्यत्ययफला, सुखोपायेन निरवधिकसुखलब्धेः। नाप्यत्राधिकार्यभावः, यथाश्रुति 'विनतविविधभूत' इति सामान्यतः 'मम' इति विशेषतश्च व्यञ्जनादिति ।

प्रतितन्त्रविहीनत्वादनारभ्यत्वमित्यपि ।
असाधारणरूपेण भाषणेन निराकृतम् ॥ १८१ ॥

श्रूयते हि सर्वशरीरत्वं सर्वान्तर्यामित्वमित्याद्यर्थजातमत्रैव । अथवा,

सर्वानिष्टमिहानुक्तं तावतापि किमागतम् ।
तस्मात्प्रामाणिकं चिन्त्यं परेष्टमथवान्यथा ॥ १८२ ॥
आभिमानिकमानैश्च सिद्धान्ताः स्थापिताः परैः ।
साधारण्यं क्व वा न स्याद्वैपुल्याद्देशकालयोः ॥ १८३ ॥
प्रतिपदमिह युक्तिं भाष्यकाराशयस्थां
कथयितुमुत मन्तुं कः प्रभुस्तां प्रभूताम् ।
तदपि कतिचिदस्मद्दर्शितं किंचिदेत-
च्छ्रुतफलमवयन्तः स्वादयिष्यन्ति सन्तः ॥ १८४ ॥

अत्रैवं परगुरुस्तुत्यादिविशिष्टमङ्गलान्तर्णीतपरमविषयाद्युक्त्यास्य शास्त्रस्यानारभ्यत्वमप्यपास्तम् ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचिता श्रीभाष्यव्याख्या

मूलभावप्रकाशिका ।

येनोपनिषदां भाष्यं रामानुजमतानुगम् ।
रम्यं कृतं प्रपद्ये तं रङ्गरामानुजं मुनिम् ॥

अतसीगुच्छसच्छायमञ्चितोरःस्थलं श्रिया ।
अञ्जनाचलश्रृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥

इह खलु भगवान् भाष्यकारः कुमतिकलुषितं शारीरकशास्त्रं लोकानुजिघृक्षया पूर्वाचार्यमतानुसारेण व्याचिख्यासुः भाष्यनिर्माणौपयिकशारीरकार्थतत्त्वज्ञानस्य

" यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ "

" भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ "

इत्यादिप्रमाणैः भगवद्भक्तिसाध्यत्वं मन्यमानः प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्याविघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनाय शिष्टाचारप्राप्तं भगवद्भक्त्याशीरूपं मङ्गलमाचरति—**अखिलेत्यादिना** । " नारायण परं ब्रह्म " " नारायणः परं ब्रह्म " इति तैत्तिरीयमहोपनिषदोः प्रसिद्ध्या विशेषवाचिनारायणशब्दमन्तरेणैव परब्रह्मशब्दस्य नारायणादिशब्दतुल्यतया विशेषनिर्देशकत्वसंभवमभिप्रेत्य परस्मिन् ब्रह्मणीति विशेष्यं निर्दिष्टवानिति द्रष्टव्यम् ।

" लक्ष्म्या सह हृषीकेशो देव्या कारुण्यरूपया ।
रक्षकः सर्वसिद्धान्ते वेदान्तेषु च गीयते ॥ "

इत्यादिप्रमाणवशात् लक्ष्मीविशिष्टस्यैव भजनीयत्वमभिप्रेत्याह—**श्रीनिवास** इति ।

" एतावतालं ननु सूचितेन गुणैरसाम्यानतिशायनस्य ।
हित्वेतरान्प्रार्थयतो विभूतिर्यस्याङ्घ्रिरेणुं जुषतेऽनभीप्सोः ॥ "

इति भागवतोक्तरीत्या लक्ष्मीवल्लभातिरिक्ते निरतिशयब्रह्मत्वासिद्धिरपि श्रीनिवास इत्यनेन सूचिता भवति। विभूतिः लक्ष्मीरित्यर्थः। "बृहति बृंहयति, तस्मादुच्यते परं ब्रह्म" "बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाच्च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते" इति श्रुतिस्मृतिसिद्धे बृहत्वबृंहणत्वरूपब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते आद्याभ्यां विशेषणाभ्यां क्रमेण दर्शयति। अखिलानां भुवनानां जन्मस्थेमभङ्गादि लीला यस्य तत् तथोक्तम्। "जगदुत्पत्तिस्थितिसंहारान्तःप्रवेशनियमनादिलीलम्" इत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् आदिपदेन अन्तःप्रवेशनियमनादि गृह्यते। "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्" इति सूत्रे जन्मस्थित्यादेः लीलैव प्रयोजनमिति वक्ष्यमाणत्वात् लीलाशब्दः तत्साधनलक्षकः। यद्वा "लोकवत्तु" इति सूत्रोक्तरीत्या लीलाप्रयोजकस्यापि जन्मस्थित्यादेः परिपूर्णानन्यप्रेर्यस्वच्छन्दचेष्टारूपतया लीलात्वस्यापि संभवान्नानुपपत्तिः। "सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ" इति सूत्रे व्यधिकरणबहुव्रीहिसाधुत्वस्यापि ज्ञापितत्वात् भङ्गादिना लीला यस्येति विग्रहः। अनेन विशेषणेन जगत्कारणत्वलक्षणः प्रथमाध्यायार्थः सूचितो भवति। अवाप्तसमस्तकामस्य जगत्सर्गाद्यनुपपत्तिं परिहरता लीलाशब्देनाविरोधलक्षणद्वितीयाध्यायार्थः सूचितो भवति। जगज्जन्मादिहेतुत्वाक्षिप्तसार्वज्ञ्याद्यनन्तकल्याणगुणाश्रयतया स्वरूपतो गुणतश्च बृहत्त्वमपि सूचितम्। विनतानां प्रपन्नानां देवमनुष्यादिभेदेन विविधानां भूतानां प्राणिनां व्रातस्य समूहस्य बन्धनिवृत्तिपूर्वकनिरतिशयानन्दाविर्भावरूपरक्षायाम् एका असंभवद्वैकल्यतया मुख्या दीक्षा संकल्पो यस्य तत्तथोक्तम्। व्रातपदेन विनतानामानन्त्यं सूच्यते। अनेन शरणागतज्ञानविकासहेतुतया वर्धकत्वलक्षणं बृंहणत्वमुक्तं भवति। "बृह बृहि वृद्धौ" इति धातुः। अत्र विनतरक्षापदाभ्यां तृतीयचतुर्थाध्यायार्थौ साधनफलरूपौ सूचितौ भवतः। ननु "एको ह वै नारायण आसीत्" "तमेवं विद्वानमृत इह भवति" इत्यादि प्रमाणवत् "न सन्न चासच्छिव एव केवलः" "ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेति" इत्यादिप्रमाणानां देवतान्तरविषयेऽपि सत्त्वेन बृहत्त्व बृंहणत्वयोः कथं नारायणनिष्ठत्वनिश्चय इत्यत्राह—**श्रुतिशिरसि विदीप्ते इति**। अयं भावः—"सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते, सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति" इत्यादिना आकाशादेः जगत्कारणत्वस्य श्रुतत्वेऽपि

"एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च।

खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥"

इति सृज्यत्वश्रवणात् यथाकाशादेर्न जगत्कारणत्वं तथा "ललाटात् त्र्यक्षः शूलपाणिः पुरुषोऽजायत" "नारायणाद्रुद्रो जायते" इत्यादिभिर्देवतान्तराणामपि सृज्यत्वश्रवणान्न जगत्कारणत्वम्। न च "सर्वमिदं प्रयुक्तं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सर्वे संप्रसूयन्ते" इति विष्णोरप्युत्पत्तिः श्रूयत इति वाच्यम्; तस्य "अजायमानो बहुधा विजायते" इति श्रुत्या कर्माधीनजनिरहितस्येच्छाधीनशरीरपरिग्रहरूपत्वात्। न च तस्याः श्रुतेर्देवतान्तरविषयत्वं शक्यशङ्कम्; "ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ" इति तत्प्रकरणपाठेन "अद्भ्यः संभूतः" इत्युत्तरानुवाकस्य लक्ष्मीपतिव्यतिरिक्तविषयत्वशङ्कानवकाशात्। अतः सर्वैरपि कारणवाचकैर्वेदान्तवाक्यैः स एव प्रतिपाद्यत इति। एतत्सर्वं 'श्रीनिवासे' इति विशेषणेनाभिप्रेतम्। अत्र 'श्रुतिशिरसि विदीप्ते' इत्यनेन पूर्वभागेऽप्यग्नीन्द्रादिरूपतया प्रतिपाद्यत्वेन दीप्तत्वमस्तीति व्यज्यते। अत एव

"सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि ॥"

इति सर्ववेदप्रतिपाद्यतया तपःप्रधानत्वेन तपःशब्दितवेदान्तवेद्यतया च प्रतिपाद्यमानं पदं "सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्" इत्युपसंहारेण भगवतो दिव्यात्मस्वरूपमिति प्रतिपादितम्। प्रमाणतन्त्रज्ञानापेक्षया पुरुषतन्त्रं भक्त्युपासनादिशब्दवाच्यमन्यदिति परमतनिरासाय 'शेमुषी भक्तिरूपा' इत्युक्तम्। "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" इत्युपासिनोपक्रम्य "भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद" इति विदिनोपसंहारात् न विदिधात्वर्थज्ञानात् भिन्नमुपासनमित्यभिप्रायः। यद्वा मदीया शेमुषी सर्वा भक्तिरूपा भवत्विति शेमुष्यां भक्तिरूपत्वमेव प्रार्थ्यत इति द्रष्टव्यम्।

श्रीभाष्यम्

पाराशर्यवचःसुधामुपनिषद्दुग्धाब्धिमध्योद्धृतां
संसाराग्निविदीपनव्यपगतप्राणात्मसंजीवनीम्।
पूर्वाचार्यसुरक्षितां बहुमतिव्याघातदूरस्थिता-
मानीतां तु निजाक्षरैः सुमनसो भौमाः पिबन्त्वन्वहम् ॥

श्रुतप्रकाशिका

श्रुतेरेवोपायोपेयावगतौ सत्यां किं भवतो वक्तव्यमित्यत्राह—**पाराशर्येति** । प्रथमश्लोके स्वप्रबन्धस्य [1]परमप्रयोजनतया सिद्धरूपः परमविषयो दर्शितः ; साध्यरूपं प्रयोजनं च रक्षापदेनातिसंक्षिप्तम् । अथ द्वितीयेन श्लोकेन स्वप्रबन्धस्यावान्तरविषयः, परंपरया ब्रह्मविषयत्वं, स्वप्रबन्धं प्रति सम्यग्ज्ञानस्याव्यवहितावान्तरप्रयोजनत्वं, परंपरया मुक्तेः परमप्रयोजनत्वं, स्वव्याख्येयस्य प्रमाणमूलताकथनेन व्याख्येयान्तराणाामप्रमाणमूलता, स्वव्याख्येयविषयभाष्यान्तरव्यावृत्त्यर्थं स्वोक्तार्थस्य सांप्रदायिकत्वमित्यादि श्रौतमुच्यते ; स्तुत्यात्मकगुरूपासनरूपमङ्गलाचारश्चार्थतः क्रियते । "जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः" "तद्विद्धि प्रणिपातेन" "ददामि बुद्धियोगं तम्" इत्यादिभिराचार्योपसत्तेरपि भगवत्कटाक्षहेतुकत्वावगमात् परदेवतोपासनानन्तरभावित्वं गुरूपासनस्य युक्तम् ; तथा च श्रुतिः—"[2]यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ" इति । पूर्वैरपि तथाचरितम् ; यथा भगवता वैशम्पायनेन—"नमस्कृत्य हृषीकेशम्" "नमो भगवते तस्मै व्यासाय" इति ; तथा च द्रमिडाचार्यैः—"नमः प्रवरगुणैकास्पदाय स्थिरत्रसकुलबीजकुम्भभूताय भुवनकोशस्य गोप्त्रे ब्रह्मणे, [3]नमो जैमिनये वेदरहस्यसंपुटनिगूढविस्फारयित्रे न्यायप्रज्वलितचेतसे नमोऽस्त्वाचार्येभ्यः" इति । पाश्चात्यैश्च—"विशुद्धज्ञानदेहाय" "अभिवन्द्य गुरूनादौ" इति "प्रणम्य हेतुमीश्वरं मुनिं कणादमन्वतः" इति च । पराशर्यशब्देन जन्मोत्कर्षः, "स होवाच व्यासः पाराशर्यः" इति श्रुतिप्रसिद्धिः, तस्यैव बादरायणसंज्ञत्वं च विवक्षितम्[4] । यथोक्तं महर्षिणैव—

---

१. 'परस्मिन्' इत्यनेन "परमतः सेतून्मान" इत्यधिकरणार्थसूचनादिति भावः ।

२. यस्य पुरुषस्य देवे आचार्योपकारकतया परदेवतारूपे परा भक्तिः स्यात् आचार्योपकारकत्वलक्षणगौरवातिशयानुगुण्येन प्रथममुत्कटा स्यात्, तदनन्तरं देवे यथा भक्तिरुपकार्यवस्तुगौरवानुगुण्येनाभूत् तथा गुरावपि ईश्वरोपकारकत्वलक्षणगौरवानुगुण्येन परा भक्तिः स्यात् तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इति योजना निर्देशक्रमानुसारिणी विवक्षिता ।

३. शास्त्रैक्यविवक्षया जैमिनेरपि पूर्वाचार्यत्वम् ।

४. "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्" इत्येकशेषैकवद्भावौ ।

"द्वीपे बदरिकामिश्रे बादरायणमच्युतम्[1] ।
पराशरात्सत्यवती पुत्रं लेभे परंतपम्[2] ॥" इति ।

यद्यपि [3]ऋष्यन्तरेऽपि बादरायणशब्दप्रयोगः, तथापि सूत्रकृद्विषयो बादरायणशब्दः पाराशर्यगोचर एव। तथा च स्कान्दे व्यक्तमुक्तम्—

"नारायणाद्विनिष्पन्नं ज्ञानं कृतयुगे स्थितम् ।
किंचित्तदन्यथा जातं त्रेतायां द्वापरे खिलम् ॥
गौतमस्य ऋषेः शापाज्ज्ञाने त्वज्ञानतां गते ।
संकीर्णबुद्धयो देवा ब्रह्मरुद्रपुरःसराः ॥
शरण्यं शरणं जग्मुर्नारायणमनामयम्[4] ।
तैर्विज्ञापितकार्यस्तु भगवान्पुरुषोत्तमः ।
अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात् ।
उत्सन्नान् भगवान् वेदानुज्जहार हरिः स्वयम् ॥
[5]चतुर्धा व्यभजत्तांश्च चतुर्विंशतिधा पुनः ।

---

१. अच्युतस्य शक्त्यावेशावतारभूतमित्यर्थः ।

२. पराशरादवतीर्णत्वात् स्वयमपि परान् बाह्यकुदृष्टीन् प्रमाणतर्कशरैराशृणातीत्यभिप्रायेण परंतपमित्युक्तम् ।

३. भद्रणमद्रणबादरायणेति प्रवरखण्डे पूर्वमीमांसासूत्रेषु चान्यत्र बादरायणशब्दप्रयोग इति भावः । शारीरकसूत्रेषु बादरायणशब्दप्रयोगस्तु पतञ्जलेः "गोनर्दीयस्त्वाह" इति महाभाष्ये स्वस्यैव प्रयोगवत् "वाल्मीकिर्भगवानृषिः" "नान्यं वरं नचिकेता वृणीते" इत्यादिवच्च वक्तुरेवात्मन आप्ततमत्वद्योतनाय परोक्षरूपेण व्यवहार इति भावः ।

४. देवतान्तरवैलक्षण्यमभिप्रेतम् ।

५. चतुर्धा ऋग्यजुःसामाथर्वरूपेण ; चतुर्विंशतिधा ऋक्शाखाविभागेन ; शतधा चैकधा यजुःशाखाविभागेन ; सहस्रधा सामशाखाविभागेन ; द्वादशधा अथर्वशाखाविभागेनेति भावः । अल्पाक्षरमित्यादि—यावद्भिः पदैरक्षरैर्वा विना विवक्षितार्थलाभो न संभवति तावदधिकाक्षरपदादिरहितत्वमल्पाक्षरत्वम् । प्रमाणोपप-

शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा ॥
कृष्णो द्वादशधा चैव पुनस्तस्यार्थवित्तये ।
चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमञ्जसा ॥
अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥
निर्विशेषितसूत्रत्वं ब्रह्मसूत्रस्य चाप्यतः ।
सविशेषाणि सूत्राणि ह्यपराणि विदो विदुः ॥
[1]मुख्यस्य निर्विशेषेण शब्दोऽन्येषां विशेषतः ।

त्तिमुखेनार्थनिर्णायकत्वमसंदिग्धत्वम् । अदृष्टहेतुज्ञानविषयार्थदत्त्वं सारवत्त्वम् । एतावतार्थगतं प्रयोगोपाधिमुक्त्वा संप्रति सूत्रपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह—विश्वतोमुखमिति । विश्वस्मिन् कण्ठोक्तार्थोपपादकेषु बहुष्वर्थेषु मुखं तात्पर्यं यस्य तदित्यर्थः । सूचनात् सूत्रमिति हि निर्वचनम् । अथ शब्दगतं प्रयोगोपाधिमाह—अस्तोभमनवद्यं चेति । स्तोभः निरर्थकः शब्दः ; "भूवादयो धातवः" इत्यादिषु "भूवादीनां वकारोऽयं मङ्गलार्थः प्रयुज्यते" इति महाभाष्योक्तरीत्या निरर्थकप्रयोगदर्शनेन तेषां सूत्रपदमुख्यार्थत्वव्यावृत्त्यर्थमिदं विशेषणम् । अनवद्यं वेदविरोधादिरूपावद्यरहितम् ; "कलेर्ढक्" इत्यादौ वेदविरोधदर्शनात् तद्व्यावृत्तिरप्यत्राभिप्रेता । चकारात् "अथ योगानुशासनम्" इत्यादिषु अप्रसिद्धाधिकारार्थपराथशब्दादिदर्शनात् तद्व्यावृत्तिः । एवं चाल्पाक्षरत्वादिविशेषणपञ्चकविशिष्टं परमपुरुषार्थमोक्षहेतुज्ञानजनकं वाक्यं मुख्यसूत्रम् । तच्च जगच्छरीरकब्रह्मप्रतिपादकं शारीरकसूत्रमेवेति भावः ।

१. सूत्रपदप्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्येन लक्षणसंपत्त्या च शारीरकसूत्राणां निरुपपदसूत्रव्यवहारविषयत्वे साधकं सामान्यन्यायमाह—मुख्यस्येत्यादिना । निर्विशेषेण निर्विशेषत्वेन विशेषणराहित्येनेति यावत् । शब्दः प्रयुज्यत इति शेषः । अन्येषाममुख्यानाम् । विशेषतः सार्वविभक्तिकस्तसिः, विशेषेण उपपदसाहित्येनेति यावत् । अयमर्थः—शब्दः स्वमुख्यार्थस्य विशेषणं विना प्रत्यायकः । गौणार्थानां पदान्तरसमभिव्याहारतः प्रत्यायक इति । वेदविद इत्यस्य सद्ब्रह्मात्मेश्वरेशानपुरुषादिशब्दप्रयोगविद इत्यर्थः । अनेन "अनुपाधिकनिर्देशे ह्यसंकोचो

इति वेदविदः प्राहुः शब्दतत्त्वार्थवेदिनः ॥
एवंविधानि सूत्राणि कृत्वा व्यासो महायशाः ।
ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु मनुष्यपितृपक्षिषु[1] ।
ज्ञानं संस्थाप्य भगवान् मोदते परमेश्वरः ॥ ”

इत्यादिना । **वचःसुधाम्** ; [2]वचःशब्दस्यार्थे तात्पर्यम्, यथा ‘वेदवित्’ ‘शास्त्रवित्’ इत्यादौ वेदादिशब्दानाम्; अर्थाभिधायकं हि वाक्यम् । वचसः सुधामिति

मनीषिभिः । सिद्धे शब्दार्थसंबन्ध इति न्यायेन कथ्यते ॥” इति तत्त्वटीकाप्रतिपादितशब्दप्रयोगमूलभूतन्यायवित्त्वं सूच्यते ।

१. कपोतादीनामपि ब्रह्मवित्त्वाभिप्रायेण पक्षिग्रहणम् ।

२. ननु सुधाशब्दविवक्षितं भोग्यत्वं वचःशब्दार्थे सूत्रे सार्वजनीनानुभवबाधितमित्यत्राह—अर्थे तात्पर्यमिति । अनेन लक्षणाबीजमुक्तम्, तात्पर्यानुपपत्तेर्लक्षणाबीजत्वात् । केचित्तु—नात्र लक्षणाभिप्रेता, सूत्रेष्वपि भोग्यत्वस्य संभवेनात्यन्तानुपपत्त्यभावात् । किंतु “अनेकपदार्थसंसर्गबोधित्वाच्च वाक्यस्य” इति वेदार्थसंग्रहोक्तरीत्या वचःशब्दस्यात्र पदार्थानां परस्परसंसर्गबोधकपदसमुदायात्मकसूत्रपरतया तज्जन्यप्रतीतिविशेषणीभूते संसर्गविशेषे भोग्यत्वस्यान्वय इत्यभिप्रायः । न चैतावता ‘स्वर्गी ध्वस्तः’ इत्यत्रेव वचसि विशेषणद्वारको भोग्यत्वान्वय इति मन्तव्यम्, तद्वदत्र विशेष्ये बाधकाभावात् । एतदुक्तं भवति—यथा ‘घटो जातः, घटो ध्वस्तः’ इत्यादौ सत्कार्यवादे घटशब्दोक्तावस्थाव्यतिरेकेण विशेष्यमात्रस्योत्पत्त्याद्यसंभवात् अवस्थामात्रस्य द्रव्यव्यतिरेकेणापदार्थतयोपस्थित्यसंभवाच्च ‘जातः, ध्वस्तः’ इत्याद्यपरपदार्थानां घटशब्दार्थविशिष्टवेषेऽन्वयः, यथा च तत्र विशेषणभूतावस्थाया एवोत्पत्त्याद्युपपादकतया घटपदजन्यप्रतीतिविशेषणीभूतावस्थायामेव घटशब्दस्य तात्पर्यं, तद्वदेवात्रापि संसर्गशक्तिविशिष्टशब्दसमुदायवाचिवचःशब्दार्थे विशेष्यांशे वीणाशब्दादिष्विव स्वतो भोग्यताया अननुभवबाधितत्वेन भोग्यताया अनन्वयात् तद्विशेषणांशस्य संसर्गशक्तेरपि पृथक्पदार्थत्वाभावेन तदनन्वयाच्च तादृशसंसर्गशक्तिरूपार्थविशिष्टशब्दसमुदायात्मके विशिष्टवेष एव भोग्यत्वस्यान्वयः, न विशेष्यमात्रे न वा विशेषणमात्रे । अथापि विशिष्टवाचिनो वचःशब्दस्य विशेषणांश एव प्रधानतया प्रतिपिपादयिषितत्वलक्षणं तात्पर्यम् । शक्यार्थैकदेशस्य शब्दशक्त्यैवोपस्थितेर्नात्र लक्षणाया अवकाशः । “वचःशब्दलक्षितस्तदर्थः सुधात्वेन रूप्यते” इति तत्त्वटीकायां लक्षितपदं विवक्षितपरम् इत्यभिप्रयन्ति ।

केचिदाचार्याः । [1]रूपकप्रकरणात् सुधाशब्दलक्षणाभयाच्च सुधेव वच इति "उपमितं व्याघ्रादिभिः" इत्यादिसमासमपर आचार्या आद्रियन्ते । सुधाशब्देन भोग्यत्वमभिप्रेतम् । एवमवान्तरविषय उक्तः । तर्हि कथं ब्रह्मणो विषयत्वमिति शङ्कायां सद्वारकं ब्रह्मविषयत्वमित्याह—उपनिषदिति । ब्रह्मण्युपनिषण्णेत्युपनिषत् ; "उपनिषण्णत्वाद्वोपनिषत्"

---

१. वचःसुधाशब्दे षष्ठीतत्पुरुषं निराकर्तुं रूपकप्रकरणानानुगुण्यं सुधाशब्दलक्षणां चोद्भाव्य "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" इति समासं वदतः श्रुतप्रकाशिकाकृतः कोऽभिप्राय इति विवेचनीयम् । आधुनिका आलंकारिका उपमितसमासं रूपकसमासं च भिन्नतया व्यवहरन्तः "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" इत्यनेनोपमितसमासं "मयूरव्यंसकादयश्च" इत्यनेन रूपकसामासम्, उपमितसमासे पूर्वपदार्थस्य रूपकसमासे उत्तरपदार्थस्य च क्रियान्वये चमत्कारातिशयं च वर्णयन्ति । अत्र सुधायाः 'पिबन्तु' इति पानक्रियान्वयस्वारस्यानुगुण्येन रूपकसमास एव वर्णनीय इत्यत्र न भावुका विवदेरन् । षष्ठीतत्पुरुषनिराकरणहेतुतया रूपकप्रकरणस्योद्भावितत्वात् रूपकमेव श्रुतप्रकाशिकाकृतामप्यभिमतमिति गम्यते । परं तु "रूपकप्रकरणात् सुधाशब्दलक्षणाभयाच्च सुधेव वच इति 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इत्यादिसमासमपर आचार्या आद्रियन्ते" इति रूपकप्रकरणमुद्भाव्यानुपदमेवोपमितसमासवर्णनं कथं संगच्छतामिति विचारणीयम् । अत्रायं श्रुतप्रकाशिकाकृतामभिसंधिरून्नीयते—प्रकरणानुगुण्यात् पानक्रियान्वयस्वारस्याच्च रूपकालंकार एवात्र स्वरसः । समासस्तु "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" इति सूत्रेणैव । उपमायामिव रूपकेऽपि प्रस्तुताप्रस्तुतयोः सादृश्यं भाव्यत एव । उपमायां स्फुटभेदं रूपके तिरोहितभेदं तदिति परं विशेषः । तथाच दण्डी—"उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते । यथा बाहुलता पाणिपद्मं चरणपल्लवम् ॥" इति । उपमायामिव रूपकेऽपि "उपमितं व्याघ्रादिभिः" इत्यनेनैव समासः । अत एव पूर्वोक्तदण्डिकारिकायां बाहुलतापदं 'बाहुः लतेवेति उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः' इति तरुणवाचस्पतिप्रमुखा व्याचख्युः । "मयूरव्यंसकादयश्च" इति समासस्तु यत्र 'मयूरव्यंसकः यवनमुण्डः' इत्यादावुत्तरपदं गुणवाचि तत्रैव प्रवर्तते । तत्र "उपमानानि सामान्यवचनैः" इत्येव समासे सिद्धे स्वरार्थं सूत्रमिति स्थितम् । मयूरव्यंसकादयश्चेत्येतदपि उपमानोपमेयभाव एव प्रवर्तते ; यथा—मयूर इव व्यंसकः, यवन इव मुण्डः इत्यपि केषांचिन्मतं समस्ति । तत्राकृतिगणे वचःसुधाशब्दस्यान्तर्भावनं त्वगतिकगतिः । अत एव "भाष्याब्धिः कातिगम्भीरः"

इति हि वाक्यम् ; "गहने हीयं विद्या संनिविष्टा" इति तद्विषयं द्रमिडभाष्यम् । "[1]गहने ब्रह्मण्युपनिषण्णा" इति तद्विषया वामनटीका । अद्वारकभगवत्प्रतिपादकत्वमुपनिषण्णत्वम् । दुग्धशब्देन पूर्वभागादप्युपनिषदः सारत्वं विवक्षितम् ; यथा "आरण्यकं च वेदेभ्य ओषधीभ्यो यथामृतम्" इति । अब्धिशब्देन आलोचितानामुपनिषदामानन्त्यादि सूचितम् । मध्यशब्देन सर्ववाक्यानां मुख्यार्थापरित्यागोऽभिप्रेतः । मध्यस्य सर्वपर्यन्तदेशापेक्षया तुल्या ह्यासत्तिः । उद्धृतशब्देनातिनिम्नदेशनिमग्नोद्धरणमभिदधता निःशेषार्थग्रहणं सूच्यते । स्वप्रबन्धस्यावान्तरविषयः पाराशर्यसूत्रं, तस्यावान्तरविषय उपनिषत्, तद्विषयभूतं ब्रह्मेति परंपरया ब्रह्मणः प्रतिपाद्यत्वम् । बादरायणसूत्राणामुपनिषन्मूलकत्वकथनेन सांख्यादिग्रन्थानामप्रमाणमूलत्वात्तदनादरेणैतद्व्याख्यानमिति सूचितम् । प्रणाड्या शास्त्रजन्यं परमप्रयोजनमाह—संसारेति । संसाराग्निशब्देन संसारस्य कात्स्न्र्येन तापत्रयरूपता विवक्षिता ; यथा—"स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृतिः" इति । दीपनशब्देनासंकोचात्सदाभिज्वलनवाचिना विद्यालब्धेः पूर्वं कदाचिदप्यनिर्वाप्यत्वमभि-

---

इति कैयटप्रयोगं विवक्षितसमान्यधर्माप्रयोगेण समादधते शब्दकौस्तुभकारादयः, न तु मयूरव्यंसकादित्वात् । तत्र शब्दोपात्तं गाम्भीर्यरूपं साधारणधर्मं परित्यज्यानुपात्तसाधारणधर्मान्तरपरिकल्पनक्लेशात् बिभ्यता तु नागेशेन मयूरव्यंसकादित्वं वर्णितमित्यन्यदेतत् । न चात्र वचसः सुधात्वरूपणे सामान्यधर्मान्तरपरिकल्पनमसांप्रदायिकम्, ग्रन्थकृतैव सुधाशब्देन भोग्यत्वमभिप्रेतमिति स्वविवक्षिताविष्करणात्; तत्त्वटीकायां "समाससूत्रं स्वादुत्वसामान्यमिहाप्रयुक्तम्" इति श्रीभाष्यकृदाशयाविष्करणाच्च । तस्मात् रूपकस्थलेऽपि "उपमितं व्याघ्रादिभिः" इत्येव समास इति प्राचीनः संप्रदायः । तमेव संप्रदायमनुरुध्य श्रुतप्रकाशिकातत्त्वटीकादयः प्रवृत्ता इत्यवधेयम् । "उपमितं व्याघ्रादिभिरित्यादिसमासम्" इति श्रुतप्रकाशिकायाः "उपमितं व्याघ्रादिभिः" इत्यारभ्य पठितेन "मयूरव्यंसकादयश्च" इति सूत्रेण समास इति क्लिष्टगस्यार्थवर्णनं तु तत्त्वटीकादिग्रन्थविरुद्धम् । तत्र हि रूपकमुपवर्ण्य सामान्यधर्मप्रयोगात् कथं समास इत्याशङ्क्य परिहृतम् । मयूरव्यंसकादयश्चेत्यत्र 'सामान्याप्रयोगे' इत्यस्यानुवृत्तिवर्णनं त्वप्रामाणिकम् ।

१. "विकर्ता गहनो गुहः" इति सहस्रनामपाठात् गहनशब्दो ब्रह्मपर इति भावः ।

प्रेतम्। वैविध्यमाध्यात्मिकादिरूपेण; तेषु त्रिष्वेकैकस्यापि शारीरमानसादिरूपेण च। आत्मनां प्राणः परमात्मा; "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति" "को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्" इत्यादिश्रुतेः। गतशब्देन तदलाभः। उपसर्गाभ्यां तस्यानादित्वं विविधत्वं च विवक्षितम्। ज्ञानदर्शनप्राप्तिष्वन्यतमस्याप्यभावादलाभस्य वैविध्यम्। **संजीवनीमिति**; जीवनमुज्जीवनं संसारोन्मोचनम्। 'सम्' इति कैवल्यव्यावृत्तिः। अथ सांप्रदायिकत्वमाह—**पूर्वेति**। पूर्वशब्देन शंकराद्यर्वाचीनव्यावृत्तिः। **सुरक्षिताम्**; नोपदेशमात्रेण, ग्रन्थरूपेण चेति भावः। पूर्वाचार्यग्रन्थैरर्थस्वरूपं प्रतिपन्नं चेत् किं भवतः कृत्यमित्यत्राह—**बहुमतीति**। बह्वयो मतयः, बहूनां मतयो वा; तासां परस्परव्याघातेन ताभिः समीचीनार्थव्याघातेन चार्वाचीनजनैर्दुरवगाहत्वमाह—**दूरस्थितामिति**। सुधापक्षे निजाक्षरैर्गायत्र्यवयवभूतैरमृताक्षरैरिति यावत्; अतो ममाक्षरैरित्यनुक्तिः। **सुमनसः** "सारासारविवेकज्ञाः" इत्याद्युक्ताः। अनेनासद्परिग्रहो न दोषायेत्युक्तं भवति। देवादीनां वृत्तिकारग्रन्थादिभिः सुगमत्वात् 'भौमाः' इत्युक्तम्। **पिबन्त्वन्वहमिति**; रस्यतातिशयान्न तृप्तिकरीति भावः। फलान्तराद्भगवत्प्राप्त्युपाय एव हि स्वादुतमः; यथोक्तम्—

"क्व नाकपृष्ठगमनं पुनरावृत्तिलक्षणम्।
क्व जपो वासुदेवेति मुक्तिबीजमनुत्तमम्॥" इति।

यद्वा गभीरत्वादन्वहं शीलनीयेति भावः।

भावप्रकाशिका

अथ द्वितीयेन श्लोकेन स्वप्रबन्धस्यावान्तरविषय इति; पाराशर्यवचोरूपसूत्रसमुदाय इत्यर्थः। **इत्यादिभिराचार्योपसत्तेरिति**; आदिशब्देन

"विष्णोः कटाक्षमद्वेष आभिमुख्यं च सात्त्विकैः।
संभाषणं षडेतानि ह्याचार्यप्राप्तिहेतवः॥"

इत्यादिर्विवक्षितः। **भगवत्कटाक्षहेतुकत्वावगमादिति**; उपदेशकटाक्षादिभिर्भगवत आचार्यलम्भकत्वेन प्राथमिकोपकारकत्वावगमादित्यर्थः। ततश्च "तद्विद्धि" इत्यादीनां भगवत्कटाक्षहेतुकत्वावगमकत्वं नास्तीति चेद्यस्य नावकाशः। **यस्य देवे**

परा भक्तिरिति ; भक्तिर्हि उपकारकत्वकृतः स्नेहविशेषः । तत्र भगवद्भक्तेरुपमानकोटौ निवेशादाधिक्यं व्यज्यते । तदाधिक्यं चोपकारकत्वाधिक्याधीनम् । अतो भगवत आचार्यापेक्षयोपकाराधिक्यलाभ इति भावः । **पाराशर्यशब्देन जन्मोत्कर्ष इति ;** ननु गोत्राधिकारे " गर्गादिभ्यो यञ् " इति यञो विधानादनन्तरापत्ये कथं यञ्प्रत्ययः ? उच्यते—गोत्रत्वोपचारात् ' जामदग्न्यो रामः ' इतिवत् । ननु शारीरकसूत्रकारो बादरायण इति हि प्रसिद्धिः ; कथं तत्पाराशर्यस्योच्यत इत्याशङ्क्याह—**तस्यैव बादरायणसंज्ञत्वं च विवक्षितमिति । वचःशब्दस्यार्थे तात्पर्यमिति ;** यद्यपि वचस एव सुधात्वं सुनिरूपम्—तथाहि, उपनिषदर्थालोचननिष्पन्नत्वलक्षणमुपनिषद्दुग्धाब्धिमध्योद्धृतत्वमर्थस्येव शब्दस्यापि सुवचम् ; संसाराग्निविदीपनव्यपगतप्राणात्मसंजीवनत्वमपि तादृशज्ञानविषयतयार्थस्येव शब्दस्यापि तादृशसंजीवनज्ञानजनकत्वेन सुवचम् ; पूर्वाचार्यसुरक्षितत्वमप्यर्थस्यान्यथाप्रतीतिलक्षणपीडापरिहारमुखेन शब्दस्यापि सुवचम् ; दूरस्थितत्वानीतत्वे अप्यनभिव्यक्ताभिव्यक्तार्थकत्वरूपे शब्देऽपि संभवतः ; उपक्रमगतवचःसुधात्वानुसारेणोपसंहारगतं चास्वारस्यं सोढव्यम्—तथापि रक्षितत्वानीतत्वादिकमर्थद्वारा शब्द इत्यौपसंहारिकबहुस्वारस्यापेक्षया भूयोऽनुग्रहन्यायेनोपक्रमगतवचःशब्दस्यैकस्यैवार्थलक्षकत्वं न्याय्यमिति भावः । **वेदादिशब्दानामिति ;** ननु ' वेदवित् ' इत्यादौ विच्छब्दस्यैवार्थतो ज्ञानपरत्वमाश्रित्य वेदशब्दस्यार्थपरत्वाभावोऽपि वक्तुं सुशकः ; यथा " यः सर्वज्ञः सर्ववित् " इत्यत्र सर्वं प्रकारतो वेत्तीत्यर्थाश्रयणम् ; न हि तत्र सर्वपदस्य लक्षणा ; तथा ' वेदं वेत्ति ' इत्युक्ते वेत्तीति शब्दात् न वेदस्य स्वरूपेण ज्ञानमात्रं प्रतीयते, अपितु तत्तदर्थविशेषप्रतिपादकत्वप्रकारेणापि वेत्तीति ह्यर्थः प्रतीयते ; अत एव " तदधीते तद्वेद " इति सूत्रे " यस्तु सामपाठं पठति नासौ वेदेत्युच्यते " इति " अर्थाभिज्ञ एव वेदेत्युच्यते " इति चोक्तं महाभाष्य इति चेत्—न ; " सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित् " इत्यादौ विच्छब्दस्यार्थप्रतीतिपरत्वाभावेन विच्छब्दादर्थप्रतीत्यदर्शनात् । किंच यदि ' वेदवित् ' इत्यादावसंप्रतिपत्तिः, तदा ' नोदाहरणमादर्तव्यम् ' इति न्यायेन ' मन्त्रसाक्षात्कारवानयम् ' इत्यादिकं संप्रतिपन्नमुदाहरणान्तरं भविष्यतीत्यदोषः । न ह्यत्र मन्त्रशब्दस्यार्थपरत्वे विप्रतिपत्तिरस्ति । लक्षणाबीजभूतं

वचःशब्दमुख्यार्थभूतवाक्यस्य लक्ष्यमाणार्थसंबन्धमुपपादयति—**अर्थाभिधायकं हि वाक्यमिति** । **सुधाशब्दलक्षणाभयाच्चेति ;** अर्थे लक्षणाया अभ्युपगन्तव्यत्वादिति भावः । ननु रूपकपक्षेऽपि वचःशब्दस्यार्थे लक्षणावश्यकीति तुल्यमिति चेत्—सत्यम् ; त्वन्मते सुधाशब्दलक्षणा वचसः सुधा वचःसुधेति वचःशब्दस्य षष्ठ्यर्थलक्षणाप्यभ्युपगन्तव्या ; अस्मन्मते तु वचःशब्दमात्रे लक्षणेति भावः । ननु स्वाभिमते "उपमितं व्याघ्रादिभिः" "मयूरव्यंसकादयश्च" इति सूत्रानुशिष्टरूपकसमासेऽपि सुधाशब्दलक्षणा अविशिष्टा, सुधाशब्दस्य तत्सदृशपरत्वात् ; "विशेषणं विशेष्येण" इत्यनियमे प्राप्त आरभ्यमाणस्यास्य सूत्रस्य विशेषणविशेष्यत्वनियमार्थत्वात् , भिन्नार्थयोर्वचःसुधाशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावस्य सुधाशब्दे सदृशलक्षणामन्तरेणायोगात् , आपादपरिसमाप्तेः "समानाधिकरणेन" इत्यधिकाराभ्युपगमाच्च ; सुधाशब्देन भोग्यत्वमभिप्रेतमिति वक्ष्यमाणत्वाच्चेति चेत्—सत्यम् ; अस्त्येव स्वपक्षेऽपि लक्षणा ; तथापि सा "उपमितं व्याघ्रादिभिः" इति सूत्रानुशिष्टा ; षष्ठीसमासपक्षे तु सुधाशब्दस्यार्थे लक्षणा न शास्त्रीया, अपि त्वैच्छिकी । अत एव "इन्द्रपीतस्य" इति भक्षमन्त्रे बहुव्रीहौ लक्षणाद्वयसद्भावेऽप्यैच्छिकलक्षणाद्वययुक्ततत्पुरुषपक्षपरित्यागेन शास्त्रानुशिष्टलक्षणाद्वययुक्तबहुव्रीहिपक्ष एवाश्रितः । इन्द्रेण पीत इति तत्पुरुषाश्रयणे पूर्वपद एका लक्षणा तथा पीतपदे पीतावयवलक्षणा । वक्ष्यति चाचार्यः "अन्तस्तधर्मोपदेशात्" इत्यत्र "हृदयपुण्डरीकमिति प्रयोगस्तु 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इति सूत्रविहितसमासत्वान्मुख्य एव" इति । केचित्तु रूपकसमासे शक्यतावच्छेदकाहार्यारोपस्यैव व्युत्पत्तेस्तत्र मुख्यत्वमेव । अत एव अन्नमयादावात्मशब्दस्य मुख्यत्वमिति "अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात्" इत्यादौ क्रियासमभिहारेण ग्रन्थकृद्व्यवहार इति वदन्ति । ननु "उपमितं व्याघ्रादिभिः समान्याप्रयोगे" इति सामान्यधर्माप्रयोग एव समासविधानात् पूर्वाचार्यसुरक्षितत्वादेश्च सामान्यधर्मस्य प्रयुज्यमानत्वात् कथं समास इत्याशङ्क्य 'पुरुषव्याघ्रोऽभिरूपः' इत्यादिषु व्याघ्रशब्दविवक्षितशूरत्वरूपसामान्यधर्माप्रयोगेणाभिरूपशब्दप्रयोगेऽपि समासवत् सुधाशब्दविवक्षितभोग्यत्वरूपधर्माप्रयोगात् समास उपपद्यत इत्यभिप्रयन्नाह—**सुधाशब्देन भोग्यत्वमभिप्रेतमिति** । **आनन्त्यादीति ;** आदिशब्देन गाम्भीर्याद्युच्यते । **आध्यात्मिकादीति ;** आदिशब्देनाधिदैविकाधिभौतिक-

योर्ग्रहणम् । **समिति कैवल्यव्यावृत्तिरिति**; नन्वेतद्वाक्यपर्यालोचनायां कैवल्यस्यापि संसारोन्मोचनकोटावनुप्रवेश एवाचार्याणामभिमत इति प्रतीयत इति चेत्—मैवम्; समिति कैवल्यव्यावृत्तिरिति वदद्भिः कैवल्यस्य समीचीनसंसारनिवृत्तित्वाभावकथनेन संसारानुवृत्तेरेवाभ्युपेतत्वात् । प्राणशब्दस्य परमात्मपरत्वसमर्थनपूर्वकं परमात्मालाभे संसारस्य हेतुत्वं कथयतामाचार्याणां कैवल्ये संसाराभावस्याभिमतत्वे "निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय:" इति न्यायेन कैवल्ये संसाराभावेन परमात्मलाभस्यैवाभ्युपगन्तव्यत्वप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु व्यपगतप्राणात्मसंजीवनीमित्युक्ते व्यपगतप्राणानां संजीवनीं प्राणधारिकामित्येवार्थः प्रतीयते; जीवनशब्दस्य प्राणधारणार्थत्वात् । ततश्च यः प्राणो व्यपगतः, तत्प्राणलम्भिकामित्यर्थः पर्यवस्यति । ततश्च व्यपगतपरमात्मरूपप्राणलम्भकत्वं कैवल्यस्याप्रसक्तमेव । कथं तर्हि समिति कैवल्यव्यावृत्तिरित्युच्यत इति चेत्; इत्थम्—प्राणशब्दो जीवपरमात्मोभयपरः, भूमविद्यायां प्राणशब्दस्य जीवेऽपि प्रयोगात्, ततश्च संसाराग्निविदीपनेन व्यपगतप्राणानां जीवपरमात्मानुभवशून्यानां जीवनीमित्युक्ते कैवल्यस्यापि तदन्यतरजीवरूपप्राणलम्भकत्वमस्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थं समित्युपसर्गः । ततश्च व्यपगतयावत्प्राणलम्भकत्वं समित्युपसर्गसिद्धमिति ग्रन्थाभिप्रायो द्रष्टव्यः । निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन कर्मधारयमभिप्रेत्याह—**बह्वचो मतय इति** । एककर्तृकमतिभेदस्य परस्परव्याहत्यसंभवात् कर्तृभेदोऽवश्यं वाच्य इत्यभिप्रायेणाह—**बहूनां मतयो वेति** । **गायत्र्यवयवभूतैरिति**; "कद्रूश्च वै सुपर्णी च" इत्यनुवाके "तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्; इति मन्त्रे च गायत्र्यामृताहरणस्य प्रसिद्धेरिति भावः । पिबन्त्वित्यनेन रस्यतायाः स्वरसतः प्रतीतेः अन्वहमित्यस्य तदतिशयद्योतकत्वं युक्तमिति मत्वाह—**रस्यतातिशयादिति** । ग्रन्थस्य तृप्तिकरत्वप्रतिपादनस्य मन्दफलत्वादाह—**यद्वा गभीरत्वादिति** ।

श्रुतप्रदीपिका

अथ स्वग्रन्थस्यावान्तरविषयं स्वाव्याख्येयस्य व्याख्येयान्तराद्वैषम्यं च वदन् संक्षिप्तं शास्त्रप्रयोजनं च विशदीकुर्वन् व्याख्यानान्तरेभ्यः स्वग्रन्थस्य वैलक्षण्यं च दर्शयन्नर्थात् गुरूपासनरूपं मङ्गलमाचरति—**पाराशर्येति** । व्यासस्यैव बादरायणत्वं श्रुतिसिद्धम् । जन्मतः प्रकर्षं सूचयति पाराशर्यशब्देन । वचःशब्दोऽर्थपर्यन्तः, 'वेदवित्' इत्यत्र

वेदशब्दवत् । वचसः सुधामिति निर्वाहे रूपकप्रकरणानौचित्यं सुधाशब्दामुख्यत्वं च । अमृतत्वहेतुत्वात् सुधात्वरूपणम् । पूर्वभागादप्यव्यवधानेन ब्रह्मप्रतिपादनरूपा सेत्यभिप्राय उपनिषच्छब्दः । उपनिषदां वेदसारत्वाभिप्रायो दुग्धशब्दः ; यथा "आरण्यकं च वेदेभ्य ओषधीभ्यो यथामृतम्" इति । अब्धिशब्द आनन्त्यपरः । मध्यशब्देन सर्वश्रुतिमुख्यत्वमभिप्रेतम्, मध्यस्य सर्वप्रदेशानुगुण्यात् । अनेन स्वव्याख्येयस्य प्रमाणमूलता अवान्तरविषयश्च दर्शितौ । उद्धृतशब्देनातिनिम्नदेशनिमग्नोद्ग्रहणमभिदधता निःशेषार्थग्रहणं सूचितम् । परमप्रयोजनमाह—**संसारेति** । संसारस्याग्नित्वं तापत्रयात्मकतया । तत्राप्यवान्तरभेदं विद्यालब्धेः पूर्वं कदाचिदप्यनिर्वाप्यत्वं वैविध्यमनुपरतत्वं च द्योतयति विदीपनशब्दः । अनादिकालं बहुमुखश्रवणादिष्वन्यतमप्रकारेणालब्धपरमात्मानो व्यपगतप्राणाः । प्राणः परमात्मा, "प्राणमेवाभिसंविशन्ति" इति श्रौतप्रयोगात् । **संजीवनी**मिति परमनोक्षहेतुत्वं विवक्षितम् । स्वग्रन्थस्य सत्संप्रदायमूलकतामाह—**पूर्वेति** । आर्थं गुरूपासनं चैतत्कीर्तनमुखेनात्र कृतम् । शंकरादिव्युदासाय पूर्वशब्दः । **सुरक्षिताम्**; न परमुखदेशेन, ग्रन्थनिर्माणेनापीति भावः । सा किमिति न प्रथितेत्यत्राह—**बहुमतीति** । बहूनां या मतयः तासां व्याघातो मिथो विरोधः, तेन दूरस्थिताम् । न यथावदप्रतिपत्तिमात्रम्, अन्यथा च प्रतिपत्तिरभूदिति भावः । तुशब्दः स्वग्रन्थवैषम्यपरः । सुधासमाख्यानुगुण्याय समाक्षरैरित्यनुक्तिः ; गायत्र्यवयवामृताक्षरैरित्यर्थः । **सुमनसः** ; सारासारविवेकादिविचक्षणाः । **भौमाः** ; अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदाःश्रुतकर्ममीमांसा भूलोकवासिनः । देशकालान्तरादिषु वृत्त्यादिसाफल्यमिति भावः । **पिबन्तु** ; सुधापानवदस्य श्रवणाद्यपि सुखरूपमित्यर्थः । **अन्वहम्** ; भोग्यतातिशयात् गभीरत्वाच्च ।

नयप्रकाशिका

पाराशर्येति श्लोकेन तु स्वकीयग्रन्थे श्रोतव्यत्वबुभुत्साजननायोपनिषद्विषयव्याससूत्रगणस्य सुधात्वरूपणव्याजेन विषयप्रयोजनसंबन्धान् स्वशास्त्राधिकारिणश्च प्रदर्शयद्भिर्भाष्यकारैरर्थद्वेदान्तार्थस्य प्रथमप्रवर्तकत्वेन प्रथमगुरोः कृष्णद्वैपायनस्य तन्मतप्रवर्तकत्वेनापरेषां च गुरूणां स्वाचार्यपरंपरात्वेन स्मरणमपि क्रियते । गुरुस्मरणमप्यारम्भेषु मङ्गलत्वेन

पूर्वैराचरितम् । ननु चिरंतनग्रन्थेषु परमगुरुपरमात्मस्मरणादपि गुरुस्मरणस्य प्रथमभावित्वदर्शनात्तत्स्मरणस्य प्रथमभावित्वं युक्तम्; तथाहि—कथावतारव्याजेन वैष्णवे पुराणे श्रीमता पराशरेण स्वगुरुभूतवसिष्ठपौलस्त्यावनुस्मृत्य[1] पश्चाद्धि परमात्मस्मरणं कृतम् । तथा यामुनाचार्यादिभिरपि स्तोत्रादिषु तत्स्मरणस्य प्रथमभावित्वमाचरितम् । तत्कथमत्र व्यत्यासेन तत्स्मरणमिति चेत्—न; महाभारतादौ परमात्मस्मरणस्यापि प्राथम्यदर्शनादुभयथाप्याचारस्य युक्तत्वात् । स्वग्रन्थस्य व्याससूत्राणि विषयः; मोक्षस्तु प्रयोजनम्; संबन्धो व्याख्यानव्याख्येयभावः । ननु व्याख्यानस्य व्याख्येयार्थपरिज्ञानमेव प्रयोजनम्; न तु मोक्षः, तस्य वेदान्तार्थानुष्ठानप्रयोजनत्वादिति चेत्—न; व्याख्येयसूत्राणां वेदान्तार्थनिश्चयप्रयोजनकत्वेन केवलसूत्रार्थज्ञानस्य साक्षादप्रयोजनत्वाद्वाक्यार्थनिश्चयात्मकवेदान्तार्थज्ञानस्याप्यनुसंधानात्मकज्ञानप्रयोजनकत्वेन साक्षादप्रयोजनत्वात्तस्यापि मोक्षप्रयोजनत्वेन तथात्वान्मोक्षस्यैव पुरुषार्थत्वेन प्रयोजनत्वस्य[2] युक्तत्वात् । न हि[3] दुःखात्मककेवलसूत्राद्यर्थज्ञानप्रयोजनाय पुरुषप्रवृत्तिः । अतः सूत्रतद्विषयादेर्यत्परमप्रयोजनं ग्रन्थस्यापि तदेवेति युक्तम् । अत एव हि संसाराग्निविदीपनेत्याद्युक्तिः । **पाराशर्यवचःसुधाम्;** कृष्णद्वैपायनसूत्रात्मकवचःसुधाम् । अत्र वचःशब्दः सार्थसूत्रपरः, केवलशब्दात्मकसूत्रगणस्य सुधात्वरूपणानुपपत्तेः । तस्यार्थद्वारा हि पुरुषार्थहेतुत्वम् । केवलवचःपरत्वे चोत्तरपदानन्वयः । सुधात्वमेव विशिनष्ट्युत्तरपदैः । उपनिषदां दुग्धाब्धित्वरूपणेन गाम्भीर्यविस्तृतत्वे सूचिते । ततो न्यायानपेक्षं तदर्थानां दुर्ग्रहत्वमपि सूचितम् । तस्याब्धेरुद्धृतत्ववचनात् सारत्वं च । न ह्येतन्न्यायव्यतिरेकेणोपनिषत्सारार्थनिश्चयः । तदुद्धरणकर्त्रस्फूर्तावपि सामर्थ्यात् पाराशर्यस्यैव कर्तृत्वम्, अन्यवाक्यस्यान्येनोद्धारानुपपत्तेः । ननु सूत्राणां मानुषत्वादुपनिषद्योनित्वमनुपपन्नम्; न च मन्वादिस्मृतिवत् तत्सूत्राणां स्मृतित्वेन तद्योनित्वमिति वाच्यम्, तेषां न्यायत्वेन प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवेदसाधारण्येनेतिकर्तव्यतात्वात्; न्यायस्य चोहापरपर्यायज्ञानत्वान्न वेदमूलत्वोपपत्तिरिति चेत्—न; उपनिषद्वाक्यानां पूर्वापरपर्यालोचनया न्यायात्मकचिन्तोत्पत्तेस्तद्योनित्वस्योपपन्नत्वात् । तदुक्तं नीतिज्ञैः—

१. दीनुपस्तुत्य A. २. प्रयुक्तत्वात् A. ३. दुःखरूप A.

" मीमांसासंज्ञकस्तर्कः सर्वो वेदसमुद्भवः ।
स्रोतोवेगरुमाप्राप्तकाष्ठाम्बुलवणत्ववत् ॥ " इति ।

उद्धृतपदेन सूत्राणामुपनिषद्विषयत्वमपि सूचितम् । संसार एवाग्निः **संसाराग्निः**, तस्माद्विदीपनानि विशिष्टदीपनानि, अतिशयिततापा इत्यर्थः । संसारः कर्मसंबन्धः; तन्निमित्ता ह्याध्यात्मिकादयस्तापाः, व्यपगतप्राणा नाशितात्मसत्ताकाः ; तेषामात्मनां संजीवनीम् आत्मोज्जीवनकरीम् ; अविद्यया विनाशितात्मस्वरूपाणां वेदान्तार्थ एव हि स्वरूपप्राप्तिरूपात्मोज्जीवनहेतुः । आत्मनां नित्यत्वेन स्वरूपानाशेऽपि कर्माख्ययाविद्यया धर्मभूतज्ञानस्य संकोचात्मकनाशात्तद्द्वारेण नाशो विद्यत एव । सुधापि व्यपगतप्राणत्वेन नष्टसत्ताकदेहोज्जीवनहेतुः । अत एव हि देवानाममरत्वम्, चिरकालेनापि देहक्षरणाभावात् । आत्मानस्तु सर्वत्र नित्याः । अतो न तद्द्वारामरत्वम् । अत्रापि केवलसूत्रगणस्य तदर्थस्य वा यद्यपि नात्मोज्जीवनहेतुता, तथापि वेदार्थनिश्चयहेतुत्वेन तद्द्वारा तद्धेतुत्वमस्त्येव । अत एव ह्यत्र तस्य सुधात्वरूपणम् । **बहुमतिव्याघातदूरस्थितां पूर्वाचार्यसुरक्षिताम्** इत्यन्वयः । वृत्तिकारादिपरंपरागतामपि मिथ्यावादिप्रभृतिबहुमतिव्याघातदूरस्थिताम् ; बहुमतिभिर्यो व्याघातः—मिथ्यावादिप्रभृतीनामेकैकस्याप्येकविषयत्वेन परस्परविरुद्धबाहुमत्यं बहुमतिशब्देन सूच्यते । तेषामेकविषयबाहुमत्यं भाष्ये तत्र तत्रोच्यते । व्याघातो बाधः—तेन दूरस्थितां यथार्थत्वेनाप्रकाशिताम् । तर्हि संप्रदायो विच्छिन्नः, अन्यथैकविषयत्वेन परस्परव्याहतमतोत्थित्यनुपपत्तेरित्यत्राह—**पूर्वाचार्यसुरक्षितामिति** । द्रमिडाचार्यादिभिः सुरक्षितामप्रमादेन रक्षिताम् । प्रमादे हि संप्रदायविच्छेदः । सुधापि बहुमत्यसुरादिव्याघातदूरस्थिता, देवैः सुरक्षिता च । नन्वस्यैव ग्रन्थस्य व्यासादिपूर्वाचार्यपरंपरागतार्थपरत्वं नान्यव्याख्यानस्येत्यत्र किं प्रमाणमित्यत्राह—**अनीतां तु निजाक्षरैरिति** । तुशब्दः पूर्वोक्तशङ्कानिरासाय[1] । सूत्रस्य वाक्यात्मकत्वात् तस्य च परप्रत्यायनार्थत्वेन प्रयुज्यमानत्वात् स्वरसतो यदर्थपरत्वं युक्तं तदर्थ एव वक्तुरभिमतः, नान्यः । मिथ्यावादिप्रभृतिमतानां तु स्वरसतः सूत्रपदानन्वयः स्पष्ट एव । तच्चोत्तरत्र प्रकाश्यते । अत एव तन्म-

१. व्युदासाय A

तानां न सांप्रदायिकत्वम् । निजाक्षरैः सूत्रगताक्षरैः । अयमर्थः—बोधायनवृत्तेर्विस्तीर्णत्वात् टङ्काद्याचार्यपरंपराभिः संकुचितग्रन्थैरुपदेशपरंपराभिश्च मिथ्यावादिप्रभृतिबहुमतिव्याघातेऽपि सुरक्षितत्वात् गूढामत्यन्ताप्रकाशितां निजाक्षरैः स्फुटं प्रकाशितामिति । **सुमनसो भौमाः**; सात्त्विकगुणाधिका ब्राह्मणाः । "एते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणाः" इति ब्राह्मणानां हि [1]भूसुरत्वप्रसिद्धिः । ब्राह्मणग्रहणं विद्याधिकारित्रैवर्णिकोपलक्षणार्थम् । अमृतत्वरूपणसिद्ध्यर्थं तु त उपात्ताः । **अन्वहं** प्रतिदिनम् । **पिबान्त्विति** प्रार्थनायाम् । सा च भाष्यकाराणां परदुःखासहिष्णुतया । श्रवणादिवेलायामपि प्रीतिहेतुत्वप्रदर्शनाय च सुधात्वरूपणम् ; न केवलममृतत्वप्रदर्शनाय । अस्य श्रवणादिवेलायामप्यमृतास्वादवत् सुखं भवतीति तात्पर्यम् । सुधापि निजाक्षरैरानिता ; निजाक्षराणि नाम वेदाक्षराणि । वेदस्यापौरुषेयत्वान्निजत्वम्[2] । "कद्रूश्च वै सुपर्णी च" इत्यनुवाके गायत्र्या सोम आहृत इति प्रतीतेः । "तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत् तं गायत्र्याहरत्" इति चान्यत्र श्रूयते । गायत्री च छन्दोरूपाक्षरात्मिका । ननु गायत्र्या सोमाहरणे सुधायाः किमायातमिति चेत्—न ; सोमशब्दस्य सुधापर्यायत्वात् । महाभारतादौ वेदमयेन सुपर्णेन विनतायाः स्वजनन्या दासीत्वमोक्षणाय भूलोकं प्रति स्वर्लोकादमृतमानीतमिति प्रसिद्धम् । सुपर्णीविनताशब्दौ चैकार्थपरत्वेन प्रसिद्धौ । गायत्रीशब्दश्च छन्दोऽधिदैवतपक्षिराजपरः । तदनुवाक एव सुपर्णस्य छन्दोमात्रत्वं[3] श्रूयते । "दिवं सुपर्णो गत्वा सोमं वज्रिण आहरत्" इत्यादौ च सोमाहरणं सुपर्णकृत्यमिति प्रतीयते । छन्दोऽङ्गिसुपर्णकृत्यमङ्गभूतच्छन्दस्यारोप्य श्रुतौ गायत्र्या सोमस्याहृतत्वमुक्तम् । अतो निजाक्षरैरिति तदेवाभिप्रेतम् । अहःशब्द एकाहादिक्रतुपरः । प्रतिक्रतु च ब्राह्मणैः सोमः पीयते । एतेनात्मानं भाष्यकारो ग्रन्थारम्भे स्वेष्टसिद्ध्यर्थं भगवन्तं सुपर्णं भावयामासेति प्रतीयते ; यथा सीतान्वेषणार्थं समुद्रं लिलङ्घयिषुराञ्जनेयः "सुपर्णमिव चात्मानं मेने स कपिकुञ्जरः" इत्यादौ तस्य तथाविधानुसंधानं स्मर्यते ।

---

१ सुरत्व G.

२. निजाक्षरत्वं G. निजशब्दो नित्यपर इति भावः

३. मातृत्वं A.

तत्त्वटीका

अथ "नमस्कृत्य हृषीकेशम्" "नमो भगवते तस्मै व्यासाय" इत्याद्याचारक्रमेणाऽऽरगुरुकीर्तनादिरूपमङ्गलगर्भावान्तरविषयाद्युक्त्या विधित्सितस्य स्वप्रबन्धस्यानारम्भ्यतां निरस्यति—**पाराशर्य** इत्यादिना **व्याख्यास्यन्ते** इत्यन्तेन ।

कुहकोक्तं भ्रमोक्तं वा निष्फलं निष्परिग्रहम् ।
स्पष्टं दुर्निर्वहं बोद्धृहीनमन्योज्ज्वलं न हि ॥ १८५ ॥

यद्येतच्छास्त्रं लोकायतादिवत्प्रतारकप्रोक्तं भ्रान्तिमूलं निष्प्रयोजनमपरिगृहीतं स्पष्टार्थं विवक्षिते नेतुमशक्यमनधिकारिकमन्यतश्चरितार्थं वा स्यात्, न तर्हि व्याख्येयमिति शङ्कात्र क्षिप्यते। परान् बाह्यकुदृष्टीन् प्रमाणतर्कशरैराशृणातीति पराशरः; तस्यापत्यं पाराशर्यः; न तादृशापत्यमतादृक्स्यादिति व्यक्त्यै पाराशर्योक्तिः । श्रुतिश्च—"स होवाच व्यासः पाराशर्यः" इति । [1]अत्र स्वगुणः पितृगुणेन ख्याप्यते । नात्र सूत्रकृद्बादरायणनामान्य इति मन्तव्यम्;

"द्वीपे बदरिकामिश्रे बादरायणमच्युतम् ।
पराशरात्सत्यवती पुत्रं लेभे परंतपम् ॥"

---

१. अत्रायमाचार्याणामाशयः—यद्यपि "गर्गादिभ्यो यञ्" इति गोत्राधिकारे यञ् विहितः, तथापि "पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः" इति भगवता पाणिनिना व्यासे पाराशर्यशब्दप्रयोगात् पराशरशब्दादनन्तरापत्येऽपि यञ् भवतीति ज्ञायते । अनन्तरापत्ये गोत्रत्वारोपेण निर्वाहस्तु न प्रकृतानुगुणः । जन्मोत्कर्षः पितृगुणेन स्वगुणख्यापनं चानन्तरापत्य एव ह्यतिशयेन स्वरसः । यदि तु औपचारिकतयापि "पाराशर्यशिलालिभ्याम्" इति सूत्रे पाराशर्यशब्दप्रयोगनिर्वाहे नानन्तरापत्ये यञो ज्ञापकत्व तस्येति मन्यते तदेवं साधनीयम्—"स होवाच व्यासः पाराशर्यः" इति पराशरानन्तरापत्ये व्यासे पाराशर्यशब्द प्रयुञ्जाना श्रुतिरेव पराशरशब्दादनन्तरापत्ये यञः साधुत्वमनुमन्यते । न हि श्रुतिं कस्मिंश्चिदर्थेऽभिनिविशमानां स्मृतिरुपरोद्धुं प्रभवति, "विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्" इति श्रुतिविरुद्धस्मृतेरप्रामाण्यस्थापनात् । न चेदं व्याकरणस्य श्रुतिविरोधेऽप्रामाण्यकल्पनमसांप्रदायिकम् । तथाहि—"प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्यात्"
1-3-24

इत्यादिप्रसिद्धेः । तस्य च[1] ब्रह्मसूत्रकृत्त्वं च[2] स्कान्दोक्तम्—

" अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात् ।
उत्सन्नान्भगवान्वेदानुज्जहार हरिः स्वयम् ॥
चतुर्धा व्यभजत्तांश्च चतुर्विंशतिधा पुनः ।
शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा ॥
कृष्णो द्वादशधा चैव पुनस्तस्यार्थवित्तये ।
चकार ब्रह्मसूत्राणि येषां सूत्रत्वमञ्जसा " ॥ इति ।

" ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव " इति भाविदर्शिभगवद्वाक्यं सूत्रभक्ष्याद्भावि वा स्वयमेव भारते न्यबध्नात् । सूत्रविषयतया च तद्वाक्यरूपा प्राक्तनी भाविनी वा कृतिरुदाह्रियत इति न पौर्वापर्यविरोधः ।

अथ वानादिसिद्धत्वात्स्मृतिसूत्रप्रवाहयोः ।
परस्परगृहीतिस्तु न विरोधाय कल्पते ॥ १८६ ॥

आह च परभाष्यव्याख्याता—

" ब्रह्मसूत्रकृते वेदव्यासायामरवेधसे ।
ज्ञानशक्त्यवताराय नमो भगवतो हरेः ॥ " इति ।

सुधाशब्देनास्यार्थस्य भोग्यत्वं दर्शयतीति विवरणम् । अत्र च—वचसः सुधेति विग्रहे सुधाशब्दस्य गौणी वृत्तिः । रूपकप्रकरणानुरूप्येण वा वचःशब्दलक्षितस्तदर्थः सु-

---

इत्यधिकरणे शास्त्रदीपिकायां—' वेदविरुद्धं चेदं व्याकरणम्; " दृष्टं साम " इत्यधिकृत्य " कलेर्ढक् " " वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ " इत्युक्तम् । वेदे च " यदकालयत् तत् कालेयस्य कालेयत्वम् " " वसु वामं समभवत् तस्माद्वामदेव्यम् " इति । तस्मात् वेदबाधादप्रमाणमिति पूर्वपक्षं कृत्वा सिद्धान्ते वेदविरुद्धांशे कामं भवत्वप्रमाणं सर्ववेष्टनादिस्मरणवत्; न तावता सर्वाप्रामाण्यम्; एवं पदानर्थक्यवाक्यस्फोटाभ्युपगमोऽपि न न्यायमूल इति न्यायाभावादप्रमाणमिति वेदस्वारस्यविरुद्धानामप्रामाण्यमेव स्थिरीकृतम् ।

१. चोऽत्रावधारणे । अयोगान्ययोगव्यवच्छेदावभिप्रेतौ ।

२. चोऽत्र समुच्चये । वेदोद्धरणविभागादि समुच्चीयते ।

धात्वेन रूप्यते । यद्वा—सूत्रमेव वा सुधेति रूपितम् । उपनिषद्विमर्शोत्थन्यायरूपार्थद्वारा तूद्धृतत्वाद्युक्तिः । ननु श्लेषोपस्कृतनिजाक्षरानीतत्वादिसामान्यप्रयोगे कथमिह "उपमितम्" इत्यादिना समासः ? इत्थम्—समाससूच्यं स्वादुत्वसामान्यमिहाप्रयुक्तम् ; तदन्यस्य प्रयोगेऽपि न दोषः ; "भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीरः" इत्यादिवत् ।[1] वैधर्म्यरूपत्वं वा विशेषणेष्विह सर्वेषु योज्यम् । सुधा हि अमृताक्षरोपचरितैरन्यस्य छन्दसोऽक्षरैरानीता ; इयं तु स्वाक्षरैरेव । सुधा किल केवलदुग्धाब्धिमध्योद्धृता, इयं तु उपनिषद्दुग्धाब्धिमध्योद्धृता । इत्थं शेषमपि योज्यम् ।

साधर्म्यात्स्वादुतासिद्धिस्तथा स्वादुतमत्वधीः ।
वैधर्म्यादिति वैषम्यं भाव्यमत्र मनीषिभिः ॥ १८७ ॥

यद् विवक्षितसामान्यं तत्प्रयोगो निषिध्यते ।
उक्तिस्तदन्यसामान्यविषया न विरुध्यते ॥ १८८ ॥

विवक्षितं तु सामान्यं स्वादुत्वादिकमिष्यते ।

---

१. एवं सामान्यधर्मप्रयोगोऽस्तीति शङ्कमानं प्रति तन्मतान्वारोहेण परिहारमुक्त्वा "अन्वारुह्योक्तिदैन्यं नहि सहत ऋजुः सूत्रकृद्वावदूकः" इतिरीत्या तदनादरेण मुख्यपरिहारमाह—वैधर्म्यरूपत्वं वेति । अमृताक्षरेति ; निजशब्दो नित्यपर इति भावः । ननु उपनिषदित्यादीनां सुधावैधर्म्यपरत्वे सुधाशब्दप्रयोगानुपपत्तिः, सुधासाधर्म्यविवक्षायां वैधर्म्योक्त्यनुपपत्तिरित्यत आह—साधर्म्यादिति । सुधाशब्देनानिष्टनिवृत्तीष्टप्राप्तिसाधनत्वातिरेकेण स्वतोभोग्यत्वं विवक्षितम् । उपनिषदित्यादिना तदविरुद्धं भोग्यतमत्वं विवक्षितम् । तथाहि—प्रसिद्धसुधाया दुग्धाब्धिमध्योद्धरणं प्राकृतामरत्वहेतुभूतम् ; वचःसुधाया उपनिषद्दुग्धाब्धिमध्योद्धरणं तु "तमेवं विद्वानमृत इह भवति" इत्याद्युक्तामृतत्वहेतुभूतम् । प्रसिद्धसुधा प्राकृतप्राणप्राप्तिकरी, वचःसुधा तु परमपुरुषरूपप्राणप्राप्तिकरी । प्रसिद्धसुधा देहार्थं सुरक्षिता, वचःसुधा तु आत्मार्थं सुरक्षिता । प्रसिद्धसुधा देहनाशहेतुदूरस्थिता, वचःसुधा तु आत्मनाशहेतुदूरस्थिता । प्रसिद्धसुधा कद्रूजयार्थं गायत्र्यक्षरैर्हेतुभिः सुपर्णेनानीता, वचःसुधा तु बाह्यकुदृष्टिनिरसनार्थं सूत्राक्षरैर्हेतुभिर्भाष्यकारैरानीता । प्रसिद्धसुधा देवानां कदाचित्पानयोग्या, वचःसुधा तु भौमानामपि सुमनसामन्वहमनुभवयोग्येति स्वादुतमत्वसिद्धिरिति भावः ।

तत्पुनर्नोच्यते साक्षात्समासस्तेन सिध्यति ॥ १८९ ॥
अविवक्षितसामान्यप्रयोगः काव्यशास्त्रयोः ।
दृश्यते बहुशस्तस्मान्न समासोऽत्र दुष्यति ॥ १९० ॥

"ओषधीभ्यो यथामृतम्" इतिवच्छिरःशब्दाभिप्रायव्यक्त्यर्थ उपनिषच्छब्दः । उप निषीदति अव्यवधानेन नित्यं समन्वेतीत्यनन्यपरांशोक्तिः ; तथा च वाक्यम्— "उपनिषण्णत्वाद्वा उपनिषत्" इति । तत्र द्रमिडभाष्यम्—"गहने हीयं विद्या संनिविष्टा" इति । तस्य च वामनटीका—"गहने ब्रह्मणि उपनिषण्णा" इति । भाष्यस्य सूत्राणि, तेषामुपनिषदः, तासां ब्रह्मेति विषयक्रमः । प्रयोजनानि च यथार्हाणि । "आरण्यकं च वेदेभ्यः" इति श्रुतिष्वनुसारभूतस्वादुतमरसतया आनन्त्यगाम्भीर्यादिभिश्च दुग्धाब्धित्वोक्तिः । मध्यस्याशेषपर्यन्तासत्तिसाम्यात्तदुक्त्या सर्वश्रुत्यानुगुण्यव्यक्तिः । उद्धृतत्वोक्त्यार्थस्याकल्पितत्वमामूलं ग्रहणं च ख्याप्यम् । संसारेत्यादिकमपेक्षिततमावान्तरप्रयोजनकथनम्, "अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद" इत्यादिश्रुतेः ; वाक्यार्थनिर्धारणे च सूत्राणां विश्रमात् । अचिद्भिरेकीकृत्य जन्मादिप्रवाहप्राप्तिः संसारः । यद्वा संसरत्यनेनेति संसारः कर्म ; स तु स्वर्गादेरपि तापत्रयमयत्वादग्नितयोक्तः । दीपनं क्लेशकर्मादिज्वालोद्गतिः ; सा चापवर्गप्रतिकूलतया स्वसंसृष्टनाशकावस्था । तद्वैविध्यमविद्यादिभेदात्पञ्चधा त्रिधा द्विधेत्यादि तत्र तत्र कथ्यते । अत्र शारीरादिविविधदुःखावहतया च वैशिष्ट्यं विशब्दार्थः । अत्र प्राणः प्राणिनां प्राणनहेतुः परमात्मा,

"न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन ।
इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥"

"प्राणस्य प्राणम्," "प्राणमेवाभिसंविशन्ति" इत्यादिश्रुतेः । "प्राणस्तु प्रणवे जीवे जीविते परमात्मनि" इति च पठ्यते । अपगतः अतिदूरस्थः शास्त्रेषु दर्शयत्स्वपि कूटयुक्त्यादिभिरद्य यावत् 'असद्ब्रह्म' इति वेद्यतां प्राप्तः । विशब्दः श्रवणाद्यन्यतमेनाप्यनाघ्रातत्वपरः । विशेषतो वापगतः, स्वयमवतीर्य स्वात्मानं दर्शयत्यपि व्यावृत्ततया दुर्दर्शः । अत्र "प्राणो ज्ञानम्" इति न्यायसुदर्शनम् । आत्मनां तद्गुणसारतया तदंशोक्तिः । तदा व्यपगतिरतिसंकोचः । व्यपगतप्राणानां संजीवनं नाम बाह्यकुदृष्ट्य-

नपहार्यप्राणस्थापनम् ; तन्मुखेन रक्षोक्तिसंक्षिप्तपरमप्रयोजनविवरणं वैतत् । तदा तूपसर्गेण स्वात्मप्रापणादिमात्रव्युदासः । पूर्वाचार्याः बौद्धजैनगन्धिभ्योऽन्ये । औपदेशिकी रक्षा तदैव तत्रैव ; ग्रान्थिकी तु कालान्तराद्यनुच्छेदात् सुरक्षोक्ता ।

रक्षितत्वं तु रामार्यैस्त्रय्यन्तार्थे हि सूचितम् ।
आत्मसिद्ध्यादिभिः प्रोक्तं यामुनार्यनिबन्धनैः ॥ १९१ ॥

सुधासुरक्षितशब्दाभ्यां वक्तृस्तुतिरार्थी । सुधा तु सुरगुरुचक्रयन्त्रादिभिर्दृढगुप्ता । सुरक्षितत्वेऽपि त्यक्तसंप्रदायैः कुदृग्भिः क्षोभितत्वमाह—**बहु** इति । बह्वयः मिथो विरुद्धाः बहूनां वा मतयः, ताभिर्व्याघातः विविधा अभिव्याप्ता पीडा ; स्वारसिकधीविरोध इत्यर्थः । तेन दूरस्थितां बोद्धृणां रजस्तमस्तारतम्यादबोधासमग्रबोधान्यथाबोधार्हामित्यर्थः ।

अबोधश्चायथाबोधस्तत्त्वबोधविरोधिनौ ।
अनिश्चितावबोधेऽपि तथाबोधकता स्थिता ॥ १९२ ॥
सद्भिर्यदि विगीयेत न संगृह्येत पश्चिमैः ।
न तन्मतानुसारश्च सत्यः स्याद्व्याजिहीर्षतः ॥ १९३ ॥
कुदृष्टिभिश्च बाह्यैश्च यदि वाभ्युपगम्यते ।
कः स्वपक्षतया रक्ष्यः परपक्षश्च को भवेत् ॥ १९४ ॥
तदत्र चतुरध्याय्यां साधनाक्षेपभागयोः ।
निदानमभिसंधाय निर्दिष्टं भेदतो द्वयम् ॥ १९५ ॥

सुधा तु विरुद्धमतिदैत्यादिव्याघातभयात् दूरस्थिता । यद्वा कद्रूविजितायाः सुपर्ण्यास्तथा बहुमतिव्याघातदशायामात्मनिष्क्रयणार्थमाहर्तव्यतया दूरे तृतीयस्यां दिवि स्थिता । स्वव्याख्यानस्याप्यन्यैर्व्याघातादसामर्थ्यापरिहार इत्यत्राह—**आनीताम्** इति । बुद्ध्यासन्ने स्वार्थे स्थापिताम् । एतेन व्याख्यातद्वतोः संबन्धः शोधितः । परेष्टव्यावहारिकसाधकव्यावृत्त्यै तद्व्यनक्ति—**निजाक्षरैरिति** । वचःप्रस्तावात्तदक्षराणि निजाक्षराणि, सूत्राक्षराणीति वक्ष्यमाणत्वात् । यथा विवरणम्—“सूत्राक्षराणि यमर्थं स्वरसतो बोधयन्ति स एव सांप्रदायिकः ; वक्तुः स्वसमीहितार्थवाचकशब्दप्रयोगव्युत्पत्तेः स्वरसतः परप्रत्यायनार्थत्वाच्छब्दप्रयोगस्य” इति । बहूनां व्याख्यानानां मिथो व्याघाते व्याख्येयस्वारस्यं

संप्रदायव्यवस्थापकमिति भावः । सुधा तु सोमाख्या सौपर्णाख्यानप्रसिद्धैर्गायत्र्यवयवैर-मृताक्षरैः सहानीता । मदुक्तिभिरिति वार्थः । तन्त्रतः सुधासमाधिसिद्ध्यै तथानुक्तिः । सुधायाः सुमनसो देवा भोक्तारः । यद्वा गायत्त्र्यभिमानिसुपर्णानीतायाः सोमलतारूपेण परिणतायाः एकाहाद्युपयुक्तायाः भौमाः सुमनसः प्रतिसमयं भोक्तारः । वचोरूपायास्तु "ब्राह्मणा विविदिषन्ति" इतिवत् चोदनानर्हव्यावृत्ताः "सारासारविवेकज्ञाः" इत्यादिना स्वेनैवान्यत्रोक्ताः । एतेन ब्रह्मविद्यासंप्रदानमपि शिक्ष्यते । श्रुतं ह्येतच्छान्दोग्ये—"इदं वाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात्प्रणाय्याय वान्तेवासिने नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूयः" इति । प्रणाय्यः प्राश्रितत्वानसूयुत्वऋजुत्वादिभिर्योग्यः । न हि भौमाः सुमनस इति भूसुरमात्रोक्तिर्युक्ता, अधीतवेदवर्णत्रयार्हत्वान्मीमांसायाः । स्वतो विदुषां स्वर्गादिभुवां प्रायो न सूत्रव्याख्याना-पेक्षा ; सत्यामपि तस्यां विशालधीयोग्यैर्वृत्त्यादिभिस्ते चरितार्थाः ; अतो न वृथात्र भौमत्वो-क्तिः । **पिबन्तु** ; अयत्नं सुखमनुभवन्तु । यत्नो हि सुधाया मन्थनतस्तदानयनतश्च । **अन्वहम्** ; अतिगम्भीरत्वादत्यन्तहृद्यत्वाच्च ।

सुधेयं सूत्रकारेण हरिणेव समुद्धृता ।
आनीता भाष्यकारेण द्विजेन्द्रेणेति चाशयः ॥ १९६ ॥

मूलभावप्रकाशिका

प्रेक्षावदुपादेयत्वाय विषयप्रयोजनाधिकारिविशेषान्निर्दिशति—**पाराशर्येति** । पारा-शर्यो व्यासः, "स होवाच व्यासः पाराशर्यः" इति श्रुतिप्रसिद्धेः । यद्यपि व्यासस्य पराशरानन्तरापत्यत्वात् गोत्राधिकारविहितो "गर्गादिभ्यो यञ्" न संभवति, तथापि 'जामदग्न्यो रामः' इतिवत् गोत्रत्वारोपात् यञुत्पत्तिर्द्रष्टव्या । तस्य च वचः शारीरकं शास्त्रम् ; तदेव सुधा ; मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । मध्योद्धृतामित्यनेन सर्वोपनिषत्पर्यालो-चनलब्धत्वं व्यज्यते । **व्यपगतप्राणेति** ; प्राणशब्दो जीवपरमात्मोभयपरः ; भूमविद्यायां "प्राणो वा आशाया भूयान्" इत्यादौ प्राणशब्दस्य जीवे प्रयोगात् ; "यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम्" इत्यादौ प्राणशब्दस्य परमात्मन्यपि प्रयोगात् । ततश्च संसाराग्निविदीपनेन व्यपगतप्राणानां जीवपरमात्मानुभवशून्यानां संजीवनीं प्राणलम्भिका-

मित्यर्थः । "जीव प्राणधारणे," इति हि धातुः । कैवल्यस्यापि जीवरूपप्राणलाभरूपतया तद्धेतुत्वप्रतीतिव्यावृत्त्यर्थः 'सम्' इत्युपसर्गः । तेन च व्यपगतयावत्प्राणलम्भकत्वं सिध्यति । ततश्च जीवपरमात्मानुभवहेतुत्वं संजीवनशब्देन फलति । पूर्वाचार्यशब्देन बोधायनटङ्क-द्रमिडादयो विवक्षिताः । रक्षणं चान्यथाप्रत्यायकत्वरूक्षणपीडापरिहारः । प्रसिद्धापि सुधा कैश्चित्सुरक्षिता हि भवति । **बहुमतीति** ; वादिनां बहुविधान्योन्यव्याघातेन दूर-स्थितां यथावस्थितार्थप्रत्यायकत्वरहितामित्यर्थः । **आनीताम्** ; यथावस्थितार्थप्रत्यायिका-मित्यर्थः । वचःशब्दस्यार्थलक्षणापक्षे सुरक्षितत्वदूरस्थितत्वानि साक्षादेव संगमयितुं शक्यानि ; शब्द इव नार्थद्वारा संगमयितव्यानीत्यभिप्रेत्य वचः शब्दस्यार्थलक्षणापक्षमप्याश्रयन्ते । **निजाक्षरैरिति** ; सुधापक्षे निजाक्षरैः गायत्र्यवयवभूतैरमृतबीजाक्षरैरित्यर्थः । "कद्रूश्च वै सुप-र्णी च" इत्यनुवाके "तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्" इति मन्त्रे च गायत्र्यामृताहर-णस्य प्रसिद्धेः । प्रकृते तु ममाक्षरैरित्यर्थः । **सुमनस** इति ;

"सारासारविवेकज्ञा गरीयांसो विमत्सराः ।
प्रमाणतन्त्राः सन्तीति कृतो वेदार्थसंग्रहः ॥"

इत्युक्तलक्षणयुक्ता इत्यर्थः । अनेन "मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः किमस्या नाम [1]स्यादरसपुरुषानादरभरैः" इत्युक्तरीत्या असदपरिग्रहो न दोषायेत्युक्तं भवति । देवादीनां शारीरकार्थप्रतीतेः स्वग्रन्थानपेक्षित्वात् भौमा इत्युक्तम् । **पिबन्त्वन्वहमिति** ; [2]अनेनातृप्तिकरानुभवविषयरसघनत्वं व्यज्यते । निजाक्षरैरानीतां पाराशर्यवचःसुधामिति स्वग्रन्थस्य पाराशर्यवचोव्याख्यानत्वाविष्करणेन शारीरकशास्त्रविषयस्यैव स्वग्रन्थविषयत्वं तज्ज्ञानस्यैव प्रयोजनत्वं चोक्तं भवति । संजीवनीमित्यनेन मोक्षस्य परमप्रयोजनत्वमुक्तं भवति । सुमनस इत्यनेन शारीरकार्थजिज्ञासवो मात्सर्यादिदोषरहिता आस्तिक्यादियुक्ता अधिकारिण इत्युक्तं भवति ।

श्रीभाष्यम्

भगवद्बोधायनकृतां विस्तीर्णां ब्रह्मसूत्रवृत्तिं पूर्वाचार्याः संचि-क्षिपुः ; तन्मतानुसारेण सूत्राक्षराणि व्याख्यास्यन्ते ।

१. स्यादलसपुरुषेति पाठान्तरम् । २. अत्र तृप्तिपदेन अलंभावोऽभिप्रेतः ।

(जिज्ञासाधिकरणम् १) सू ॥ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

अत्रायमथशब्द आनन्तर्ये भवति ; अतःशब्दो वृत्तस्य हेतुभावे । अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदस्याधिगताल्पास्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतया संजातमोक्षाभिलाषस्यानन्तस्थिरफलब्रह्मजिज्ञासा ह्यनन्तरभाविनी ।

श्रुतप्रकाशिका

तर्हि पुरातनग्रन्था एव वाचयित्व्याः ; किमपूर्वग्रन्थनिर्माणतत्प्रवर्तनयत्नगौरवेणेति शङ्कायामाह—**भगवदिति** । भगवच्छब्देन शंकरादिभ्योऽप्याप्ततमत्वमभिप्रेतम् । बोधायनग्रहणेन पूर्वाचार्यशब्दोऽप्यर्थाद्विवृतः । **विस्तीर्णां संचिक्षिपुः** इत्यनेन वृत्त्यादीनामत्रत्येष्वद्यतनजनेष्वकार्यकरत्वं सूचितम् । बोधायनेन ह्यतिविस्तीर्णा वृत्तिः कृता ; द्रमिडभाष्यकारादयो हि परपक्षप्रतिक्षेपाद्यनादरेणातिसंक्षिप्तान् ग्रन्थानरचयन् ; अतिविस्तीर्णातिसंकुचितग्रन्थानां साफल्यमायुष्मद्बुद्धिमज्जनप्रचुरेषु देशकालान्तरेष्वेव भवति ; न हीदानींतनपुरुषाणां सर्वेषां शतायुष्ट्वं यावज्जीवं ग्रन्थपरिश्रमः सहजधीविशेषाश्च सन्ति ; तस्मात्परमतनिरासाद्यर्थमनतिविस्तरतया सुग्रहत्वार्थं च सूत्रं व्याख्यातव्यमिति यावत् । **तन्मतानुसारेण** ; न तु स्वोत्प्रेक्षितमतान्तरेण । **सूत्राक्षराणि** ; सूत्रपदानां प्रकृतिप्रत्ययविभागानुगुणं वदामः । न तु स्वोत्प्रेक्षितार्थे सूत्राणि यथा कथंचिद्योजितानीति भावः । **व्याख्यास्यन्ते** ; व्याङ्भ्यामुपसर्गाभ्यामपेक्षितविस्तरानपेक्षितसंक्षेपौ द्योतितौ । ननु

" सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः ।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥ "

इति हि भाष्यलक्षणम् ; अतः सूत्रव्याख्यानरूपत्वाभावादखिलेत्यादिकं न भाष्यान्तर्भावीति चेत्—न ; सूत्रतात्पर्यार्थपरत्वाद्भाष्यान्तर्भाव्येव । सूत्रतात्पर्यार्थपरत्वं च श्लोकव्याख्याने स्पष्टम् । किंच मङ्गलाचरणं प्रारिप्सितग्रन्थाविघ्नपरिसमाप्त्याद्यर्थतया तदुपयोगीति तदन्तर्भाव्येव । शाबरशांकरादिभाष्येषु नमस्कारादर्शनादत्र नमस्कारक-

थनमयुक्तमिति चेत्—न ; "नमः प्रवरगुणैकास्पदाय" इति द्रमिडभाष्ये देवतागुरुनमस्कारश्रवणात् । शाबरशांकरयोस्त्वीश्वरानभ्युपगमात् जीवब्रह्मभेदानभ्युपगमाच्च नमस्यानादरः । अत्र तु सिद्धान्तानुरूप्यान्नमस्यात्यन्तोपपन्ना । शांकरग्रन्थोपक्रमे च व्याख्यातृभिर्नमस्काराद्यभावात्तु ग्रन्थत्वमाशङ्क्य युष्मदस्मदित्यादिग्रन्थे प्रत्यगर्थानुसंधानेनार्थान्मङ्गलाचारः कृत इति परिहृतम् ।

पूर्वं पदानि व्याचिख्यासुः प्रथममथशब्दं व्याचष्टे—**अत्रायमथशब्द आनन्तर्ये भवतीति ।**

"पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना ।
आक्षेपस्य समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम् ॥"

इति हि व्याख्यानप्रकारः । ननु नैतौ अथातःशब्दौ व्याख्येयौ, प्रयोजनाभावात् । अज्ञानसंशयविपर्ययनिवृत्त्यर्थं हि व्याख्यानम् ; न तावदत्राज्ञानम्—आनन्तर्ये, प्रकृतस्य हेतुभावे च तयोः प्रसिद्धत्वात् । नापि संशयः, अर्थान्तरेषु सत्स्वपि तयोरुक्तार्थपरत्वेन प्रसिद्धिप्राचुर्यात् । न हि गोशब्दं शृण्वतः सास्नादिमति संशयो जायते । अत एव विपर्ययोऽपि दूरोत्सारित इति । अत्र ब्रूमः—आनन्तर्यवृत्तहेतुभावपरत्वनिर्णयस्य पूर्ववृत्तविशेषावगमसापेक्षत्वात्, तदप्रतीत्या प्रसिद्धिप्राचुर्यस्य सापवादत्वात्, अथशब्दस्याधिकारादिषु एतच्छब्दस्य च 'एतदुक्तं भवति' इत्यादिषु वक्ष्यमाणेऽर्थे तसेश्च सर्वविभक्त्यर्थवाचिनः 'इतः' इत्यादिषु पञ्चम्यर्थव्यतिरिक्तेऽर्थे च प्रयोगदर्शनात् संशयविपर्ययौ स्यातामिति तन्निरासाय अथातःशब्दव्याख्यानं युक्तमित्यतस्तौ व्याख्यायेते । अत्र तावत् अथशब्दस्याधिकारार्थत्वमयुक्तम् ; अधिकारो हि प्रस्तावः ; ब्रह्मजिज्ञासा प्रस्तूयत इति वचनं मन्दप्रयोजनम्, प्रारभ्यत इत्युक्तिं विनापि प्रारम्भादेव प्रारभ्यमाणत्वावगमात् । उच्यमानं हि वचनं 'ब्रवीमि' इत्युक्तिमन्तरेणापि संनिहितपुरुषेण 'उच्यते' इत्येवावगम्यते, न तु 'नोच्यते' इति । प्रस्तोतव्यत्वमुच्यत इति चेत्, तदानीमपि न्यायप्रतिपादकस्य सूत्रस्योपदेशाज्ञापनपरत्वाभावात् युक्तितः प्रारम्भयोग्यत्वमर्थः स्यात् । योग्यत्वमशाब्दम् । नन्वध्याहारेण योजना स्यात् ; आनन्तर्यपक्षेऽपि 'कर्तव्या' इति ह्यध्याहर्तव्यमिति चेत्—न ; अधिकारार्थत्वपक्षेऽध्याहृतस्यापि पदस्यान्वयदौर्घट्यात् । यथा 'च योग्या' इत्युक्ते समुच्चेतुं योग्येत्यर्थो